

TARTU ÜLIKOOL
FILOSOOFIATEADUSKOND
AJALOO JA ARHEOLOOGIA INSTITUUT
ÜLDAJALOO OSAKOND

RIIVO MÖLTER

PAAVSTLIK VAADE KIRIKUUNIOONILE VENEMAAGA
(1450-1550)

Magistritöö

Juhendaja: prof. Anti Selart

TARTU 2013

Sisukord

Sissejuhatus	3
1. Bütsants ja Venemaa ning Rooma. Paavstlik vaade kirikuunioonile Ferrara-Firenze kontsiili (1438-1439) eel	7
1.1 Bütsantsi ja Vene kiriklik side	8
1.2 Bütsantsi ja Vene kultuuriline side	10
1.3 Katoliku kiriku alus ja huvi unioonitaotluseks	12
1.4 Neljanda risticõja tulemusel loodud unioon	15
1.5 Lyoni II kirikukogul loodud unioon (1274)	16
2. Paavstlik vaade unioonile Venemaaga 15. sajandil	19
2.1 Ferrara-Firenze kirikukontsiilil sõlmitud unioon (1439)	19
2.2 Paavstlik vaade unioonile pärast Bütsantsi langemist 1453. aastal	22
3. Ferrara-Firenze uniooni jõustamine Poola ja Leedu kontrolli all olevatel Ruteenia aladel	26
3.1 Kirikuuniooni kehtestamise esimene periood 1458 kuni vaiksuse häbumiseni 70. - 80. aastatel	27
3.2 Uniooniküsimuse taastõusetumine Ruteenia aladel 1490. aastatel Moskva suurvürstiriigi surve tingimustes	31
3.3 Katoliiklaste ja õigeusklike kontakt Ruteenia aladel	34
4. Paavstlik vaade unioonile seoses Moskva positsiooni muutumise ja uue jõuarengi kujunemisega	38
4.1 Kolmanda Rooma idee Moskva riigis	40
4.2 Huvi kasv moskoviitliku Venemaa vastu	42
4.3 Venelased kui türklased	43
4.4 Venelased kui mitmekülgsete liitlased etnograafide töös	45
4.5 Rooma ja Vassili III suhtluse iseloom Clemens VII ajal (1523-1534)	48
Kokkuvõte	57
Summary	60
Kasutatud allikad ja kirjandus	63
Lisad	70

Sissejuhatus

1054. aasta sündmustiku järel, mida retrospektiivis kokkuleppeliselt on peetud lääne- ja idakiriku teineteisest lahkulöömiseks, tõusid peatselt ka diskussioonid nende kahe jõu lepitamiseks ning taasühinemiseks ühe juhtimise alla. Esmalt, kuni 1453. aasta Konstantinoopoli langemiseni moslemite kätte, oli sellesuunalises suhtluses teljeks enamasti Rooma-Konstantinoopol, samas kui hilisemal ajal, seoses Venemaa esiletõusuga rohkem kui ühes plaanis, kandus ka paavstlik huvi pigem Moskva suunale.

Igasugune paavstlik soov saavutada usuline ülemvõim õigeusklike venelaste üle võib näida tänapäevasest vaatepunktist vaadelduna pelgalt naiivse lootusena. Samas ei ole selge, mil moel tajuti paavsti lähikonnas Vene maade olukorda – küllap saabus sinna küllaltki vastukäivaid andmeid, informatsiooni nii kohapeal käinutelt kui ka respektieritud meestelt, kes tõe pähe esitasid pelgalt soovitud. Lisaks tajusid ka kohapeal käinud diplomaadid ja kaupmehed kindlasti moskoviitide riigi olukorda erinevalt – näiteks kuuria ametnik Johann Fabri oli 16. sajandi teisel kümnendil Moskva suurvürstiriigi saadikuid intervjuerides tajunud Moskva riiki monarhistliku utoopiana, kus valitsejat peeti targaks, kellele alamad jäägitult ning vastuvaidlematult truud olid. Samas hiljem Moskvas keiserliku saadikuna käinud Sigismund von Herberstein nägi valitsemist juba kui hirmu najal funktsioneerivat ning täiuslikust süsteemist kaugena. Selge on aga asjaolu, et toona ei valitsenud moskoviitide ja läänest saabunud saadikute (ning kaupmeeste) vahel kõige sundimatumad suhted ning diplomaatidele osaks saanud külalislahkust võiks parimal juhul iseloomustada sõnaga „eriline“. Nimelt püüti läänest tulnuid mitmeti hoida eemal informatsioonist, kohaliku elu reaalsusest – pärast riigi poolt majutamist määrati neile abilised, kes pidid ühtlasi kindlustama, et saadikutel välise eluga liigselt kontakte ei oleks. Lisaks, mitmete rituaalide abil demonstreeriti saadikuile suurvürsti võimu erakordsust, riigi jõukust ning alamate kuulekust. Katoliiklaste kontaktid Moskvaga olid vägagi raskendatud – esiteks nähti neid tihtipeale spioonidena (mida nad ka olid, kogudes omavoliliselt ning vastupidiselt kohalike võimukandjate soovidele informatsiooni ning tihtipeale läänes oma märkmeid lisaks valitsusringkondade informeerimisele ka trükis avaldades), teiseks oli õigeusklik kirik ning tõsiusked küllaltki mittetolerantsed ning pidasid muu-usulisi hereetikuteks (Poe 2000, 39-41). Siiski, just tulenevalt arusaamast, et suurvürstil on oma alamate üle

absoluutne võim, tulenes paavsti kuuria eriti 16. sajandil nähtav lootus võimalikule kiireltsündivale unioonile.

Käesolevas töös uurin paavstlikku vaadet kirikuunioonile Venemaaga, lähemalt silmitsedes selle muutumist ajas seoses nii poliitiliste olude, ajastu vaimu kui ka paavsti isikuomadustega. Kontekstiks on paljuski Poola ja Leedu valitsetavate Ruteenia alade ümber toimuv, milles põimuvad toona Euroopa paljude valitsejate huvid. Pean vajalikuks töös eraldi välja tuua ka kirikuuniooni idee ja Vene arengu üldised jooned Ruteenia-küsimusele eelneval ajal, andmaks selgema tausta ja seletamaks hilisemate arengute tagamaid. Uurides Poola ja Leedu aladel vahelduva eduga toimunud kirikuuniooni, püüan avada samuti sealsete õigeusklike ja katoliiklaste omavahelist suhtlemist ja suhtumist, et paremini mõista omaaegsete ideede võimalikku perspektiivikust ja mõningal määral ka plaanide oludelevastavust. Hilisemast perioodist leiab käsitlust Vassili III ja Clemens VII suhtluse iseloom. Samuti heidan pilgu kuuria poolt mitmel korral hellitatud lootustele võita venelased katoliiklastega koostööle laiemas plaanis, kui vaid kirikuunioon.

Kirikuuniooni teemat on eelnevalt küllaltki laialdaselt uuritud, seda nii ajaloolisest perspektiivist kui ka antud teemaga tihedalt seotud usulisest probleemistikust lähtuvalt. Kuna minu töös on tähtsal kohal Ruteenia aladel lahtirullunud probleemistik – erinevate osapoolte visioonid, mõjutused ja otsesed teod, siis toetun töös paljus Oscar Halecki mahukale teosele „From Florence to Brest (1439-1596)“ (Halecki 1968), mis, nagu ka raamatu nimest järeldub, keskendubki eelkõige kahe kirikuuniooni väljakuulutamise vahele jäänud sündmustele ning milles autor lahkab üpris põhjalikult – lausa rohkem kui 400 lehekülje ulatuses – Ruteenia probleeme, leides selleks mitmeid erinevaid vaatepunkte. Tegemist on mahuka käsitlusega ning seoses asjaoluga, et antud raamat ilmus trükis aastal 1968, on mitmed selles esitatud väited praeguseks ümber lükatud ja üldtunnustatud arusaamad muutunud. Samuti on leitavad vähesed faktead, mis ometi raamatu üldväärtust oluliselt ei kahanda. Venelaste kuvandi teket eurooplaste teadvuses ning selle arengut hiliskeskajal ja varauusajal on uurinud Matthew Raphael Johnsoni teoses „The Third Rome. Holy Russia, Tsarism & Orthodoxy“ (Johnson 2003). Olles küll võrdlemisi hiljaaegu ilmunud teos, leidub Johnsoni töös mõningaid seisukohti, mis tänaseks on tugeva kahtluse alla asetatud. Nimetatud teos sisaldab mitmeid julgeid ja provokatiivseid seisukohavõtte,

mis, olles vaieldavad ning kohati vähetõendatud, mõjuvad sellegipoolest inspireerivalt. Johnsoni töö järeldustest selgineb uuritaval ajajärgul Moskva riigi esiletõusu mehhanism ning kestvuse eeltingimused – materjal, mis aitab paljuski põhjendada venelaste reaktsioone mitmesugustele ettepanekutele nii usulises kui poliitilises plaanis, niivõrd kui neid saab antud ajajärgul eristada. Tugeva aluse lääne-eurooplaste Venemaa-suunalisest arusaamast annab Marshall Tillbrook Poe raamatus „A people born to slavery. Russia in early modern European ethnography 1476-1748” (Poe 2000). Poe on Lääne-Euroopa ja Moskva kontakte uurinud rohke allikmaterjali najal, keskendudes peamiselt riigivalitsemisega seotud aspektidele. Sellist eesmärki silmas pidades on Poe antud raamatus uurinud suhtlust peaaegu kolme sajandi vältel, mõningal määral kirjutades ka religioossete plaanide ja arengute teemal. Etnograafide tähtsuse ja lääne-eurooplaste edastatud info sisu uurimine teeb minu töös usutavasti selgemaks ka kuuria venelastele-lähenemise katsete olemuse tagamaad ning aitab mõista, millisel ajal kuidas õigeusklikke kaugematel katoliiklikel aladel tajuti. Nagu eelnevalt mainitud, ilmus kirikuuniooni saavutamise püüetele 15. sajandil kõrvale ka püüd laiemaks koostööks venelastega. Üheks peamiseks taoliseks kujunes 15. sajandi teisel poolel eelkõige paavstlik soov haarata venelased koostööle võitluses türklastega. Norman Housley (Housley 2004; 2012) on uurija, kes, küll eelkõige huvitades omaaegsest türklaste-vastasest aktiivsusest, annab väärtuslikku informatsiooni ka õigeusklike positsioonist taolises tegevuses ning samuti kohast paavstlikes plaanides.

Käesoleva töö eesmärgiks on leida vastused järgnevatele küsimustele: millised vaated kirikuunioonile olid katoliikliku kiriku juhtivates ringkondades valdavad ning mil moel ja millistel kaalutlustel need ajas muutusid? Millistel kaalutlustel sooviti erinevatel aegadel kirikuuniooni saavutada ning missuguseid võtteid selleks rakendati? Võimalusel püüan siinkohal eristada tegutsemapanevat jõudu, motivaatorit. Lisaks antud küsimustele pean mitte vähem tähtsaks püüdu mõista ja anda edasi kirikuuniooni loomise püüde idee ajalugu, uniooni teostumise takerdumise ja edu tagamaid ning kultuuridevaheliste sõlmküsimuste sügavamaid põhjuseid.

Allikatest leiavad töös kasutust paavst Clemens VII 1524. aastal Moskva suurvürst Vassili III'le läkitatud kiri, lisaks suurvürst Vassili III paavst Clemens VII'le läkitatud 1525. aasta kirja erinevad publikatsioonid, väiksemas mahu ka nimetatud suurkujude hilisem kirjavahetus. Allikapublikatsioone võrreldes toon esile erinevate

tõlkevariantidega seotud probleemid. Avan nii allikmaterjali kui ka eelnevate uurijate põhjendatud arvamuste najal Moskva ja Rooma suhtluse probleeme, lootusi ja eriti möödarääkivusi. Saadavaloleva informatsiooni põhjal püüan seletada suhtluse iseloomu muutumist kirjavahetuse edenedes, mida võib välja lugeda nii esimeste kirjade rohkesõnalisusest kui ka hilisemate lakoonilisusest. Lisaks nimetatud allikatele kasutan töös, uurides katoliku kiriku alust unioonitaotlusteks, tunnustatud teoloogi ja filosoofi Aquino Thomase mahukat teost „Summa Theologiae“, kuna katoliku kirik on andnud Thomase tööle kõrgeima tunnustuse, tunnistades tema ideed ka enda omadeks (Benedictus XV 1921, Internet). „Summa Theologiae“ on süstematiseeritud kogumik, sisaldades usuga seotud probleemküsimusi ning vastuseid/lahendusi.

1. Bütsants ja Venemaa ning Rooma. Paavstlik vaade kirikuunioonile Ferrara-Firenze kontsiili (1438-1439) eel

Alates aastast 1054, mil Michael Cerularios ja Leo IX teine-teise kirikuväliseks kuulutasid, sai läänepoolsete kristlaste kõrgemate juhtide üheks peamiseks eesmärgiks kahe õpetuse toomine ühtse kirikliku juhtimise alla. Skismale järgnenud ajal, kuid enne aastat 1438, mil kontsiil Itaalias taaskord probleemile lahendust asus leidma, oldi selle peaaegu et 400 aasta jooksul peetud uniooni taotlemaid läbirääkimisi ligikaudu mõnekümnel korral, ometi püsivat lahendust leidmata – selleks jäi vajaka tahtmisest lahendada religioosseid erisusi kahe usu vahel, idee unioonist kippus olema nii ühele kui teisele poolele pigem poliitiliste huvide realiseerimise taotlus. Siiski ei olnud vastandused ida/lääs, õigeuslik/katoliiklik ning teised taolised käesoleva töö uuritavas ajas täielikud ja põhimõttelised, vaid sellises grupeerimises tajuti ka teatavat ühtsust – kuulumist sama usu järgijate hulka (Gudziak 2001, 48). Rooma jaoks oli idee unioonist atraktiivne kui vahend laiendamaks oma mõjuvõimu itta, samas kui Konstantinoopoli jaoks kerkis uniooni loomise idee päevakorda, kui neid ähvardas oht idast türklaste näol, samas vajades tagaplaanile ohu möödudes – nimelt oli Bütsantsi huvi uniooni loomiseks sel puhul läänest saadav abi türklaste tagasilöömisel. Samuti ei olnud suurt toetust unioonile õigeusu kiriku juhtide seas, kuna oli selge, et plaanide teostumise korral nende positsioon nõrgeneb – Bütsantsi viiest patriarhist oleks Rooma nõudmisel saanud seniste juhtide asemel pigem Rooma satelliidid (Geanakoplos 1955, 324-325). Kuigi algselt oli vähe neid, kes uskusid kirikulõhe pikemaajalist kestmajäämist – kaks õpetust olid selleks liialt sarnased – ei õnnestunud kahte kirikut sedavõrd lepitada ning Euroopa jäi jagatuks (Dunn 2004, 1). Siiski loodi kahe õpetuse vahel unioon vormiliselt kolmel korral: esimest korda 13. sajandi alguses Neljanda ristiõjaga kaasnevalt ning kreeklastele seda peale surudes, teist korda 1274. aastal Lyonis Bütsantsi keisri ja paavsti vahelise kokkuleppega ning kolmandat korda Ferrara-Firenze kontsiilil (Geanakoplos 1955, 324). Siiski enne, kui asuda kirikuuniooni saavutamiseks astutud sammude ja paavstliku vaate uurimise juurde, tuleb selgitada Bütsants-Venemaa-Rooma kirik seoseid.

1.1 Bütsantsi ja Vene kiriklik side

Suure skisma tekitanud erinevused, mis lahkulöömiseni viisid, ei tekkinud üleöö ega ka mitte pelgalt mõnekümne aasta jooksul – usuline lahkukasvamine oli ristiusu sees tuntav olnud juba sadade aastate vältel. Kui idaslaavlaste Kiievi riigi valitseja Vladimir aastal 988 oma alamad ristirahva perekonda viis, oli valitud usuks justnimelt ristiusu Bütsantsis valitsev vorm, kuigi õigeusk (hilisem termin) veel lääne variandist ametlikult lahkus ei olnud. Konstantinoopolist määrati idaslaavi aladele metropoliit, tiitli järgi Kiievi ja kogu Vene metropoliit (Dunn 2004, 1). On võimalik, et Kiievi riigis ülesehitatud kirik oli loodud ideeliselt olema eriline – mitte lihtsalt osa Bütsantsi kiriku süsteemist, vaid küllaltki eraldiseisev. Alus selliseks uskumuseks (mis ei ole ka tõendatud) peitub asjaolus, et Vladimiri ja Bütsantsi keisri suhted olid küllaltki keerulised ning Vladimir oli sunnitud temale keisri poolt lubatud sõjalise jõuga nõudma (Poppe 1976, 198). Miks pidanuks ta sellises olukorras andma usulised ohjad ebasõbraliku keisri riiki, seda enam, et Bütsantsile ei olnud võõras tesaropapism ehk olukord, mil kirik on valitseja määratud huvide teenimisele allutatud? Muutus väljakujunenud suhetes, mille kohaselt määrati idaslaavlaste metropoliit Bütsantsist, leidis aset alles siis kui võimukeskus oli juba kandunud Kiievist Moskvasse, aastal 1448, kui kohalike piiskoppide sinod otsustas määrata metropoliidiks kohaliku prelaadi, nõnda eirates senist praktikat. Kuigi ka edaspidi ei vajatud metropoliitide ametisemääramisel Konstantinoopoli abi, ei näe sugugi kõik uurijad selles sammus lahtiütlemist kiriklikust allumisest, vaid antud sammus saab põhjendatult näha ka kohaliku kriisi põhjustatud pingeid ja püüdu neid lahendada. Siiski, suurimat poolehoidu on leidnud arusaam, mille kohaselt Moskva kiriku kaugenemise kõige ilmsemaks põhjuseks Bütsantsi kiriklikust võimust oli asjaolu, et Bütsants läks Ferrara-Firenze kontsiilil ladinlastega kokkuleppele uniooni asjas, tõmmates enda türklaste-vastaste huvide toetuseks kaasa ka vene õigeuskirikku, mille esindajad kontsiilil olid sunnitud kokkuleppele, omamata selleks suuremat tahet. Veelgi enam, keisri poolt 1436. aastal vene kiriku metropoliidiks määratud Isidoros oli uniooni aktiivne pooldaja, kes, aastal 1441 Moskvasse jõudes, osutus kohalikule süsteemile niivõrd väljakannatamatuks, et Moskva suurvürst kutsus kokku sinodi apostaaži tagandamiseks (Alef 1961, 389-390). Siiski ei palutud Bütsantsist õigust endile ise kohalik kirikupea

valida, kuigi sellekohane kiri sai valmis kirjutatud, kuid jäi teele panemata. Et Moskvast uus metropoliit alles 1448. aastal ametisse nimetati, näitab tõenäoliselt Moskva kirikliku ja sekulaarse juhtkonna lootust, et Bütsants taganeb Firenze sõlmitud unioonist ning naaseb traditsioonilise õigeusu radadele (Alef 1961, 396). Venelaste suhtumisest oli Konstantinoopoli patriarh Gregorius Mammass teadlik ning 1447. aasta kirjas Kiievi vürstile Aleksandr Olelkole väljendas ta igati enda poolehoidu kirikuuniooni suhtes, rääkides ladinlaste vastutulelikkusest, mõistvusest ning sama Jumala teenimisest. Samuti manitses Gregorius kiievlasi (aga küllap venelasi üldiselt) kuulekusele ning tõstis esile Kiievi õiguspärast metropoliiti Isidorost, hoiatades allumast võimalikele isehakanud kurjategijatele (Florja 2007, 465-466), küllap püüdes ära hoida isetegevust selles vallas, mis sai teoks järgneval aastal Moskvast. Võimalik, et Moskvast valiti oma tee, veendudes Konstantinoopoli hierarhide meelemuutuse lootusetuses. Vene kiriku teatavale eraldumisele Bütsantsi alluvusest järgnes 1453. aastal Bütsantsi omariikluse lõpp Ottomani türklaste sõjalise vallutuse näol, mis aga päriselt ei lõpetanud sealset tesaropapismi, kuna õigeusk ning riigivõim jäid tihedalt seotuks (Halecki 1968, 98). Theodore Papadopoullose uurimuse kohaselt transformeerus Ottomani impeeriumi tingimustes patriarhi seisund oma kristlaskonna kaitsjaks ning rahvuse juhiks, kusjuures kirikul oli lisaks usulisele jurisdiktsioonile ka tsiviiljurisdiktsioon – uus võim kasutas ära väljakujunenud ning sissetöötanud hierarhilist korda. Siiski, Ottomani impeeriumi tingimustes, kuna rahvusgruppidel lasti mõnevõrra iseseisvalt endi üle valitseda, tekkisid ortodoksesse süsteemi mõrad ning kiriku senine küllaltki jäik struktuur ja ühtsus lakkas olemast ning Konstantinoopoli patriarhi võimu-ulatus kahanes (Papadopoulos 1967, 202-207). Näib olevat loogiline, et seniks, kuni kirik Vene aladel allus Bütsantsi keskusele ning mil Bütsants suutis läbi suruda oma tahtmise, ei olnud ladinlastel eesotsas paavstiga erilist vajadust või ehk võimalustki kavandada Bütsantsist sõltumatult plaani kirikliku uniooni saavutamiseks. Sellal, kui Vene alade kirik oli Bütsantsi süsteemi varjus ning sealsed võimalused kuuria poolt teadvustamata või sekundaarse tähtsusega, olid erinevatel aegadel kavandatavad kiriklikud unioonid (ehk korduvad katsed uniooni saavutamiseks) arutusel ikka kahe silmapaistva keskuse vahel. Bütsantsi kirikuga kokkuleppele jõudmise järel pidanuks kuuria arvates olukorraga leppima ka ääremaad. Nagu näeme Ferrara-Firenze kontsiili tulemustest, siis ääremaad kisti kaasa – Moskvast tagandati keisri läkitatud uniooni toetav metropoliit, kuid jääd

enne iseseisvalt metropoliidi valimist mitmeteks aastateks äraootavale seisukohale. Samuti vapustas ja pahandas uniooni-loov otsus Kreeka ida-alasid (Alef 1961, 390).

Kiievi-Vene riigi- ja kirikujuhid olid varasemalt – 13. ja 14. sajandi vältel hoidnud küll Roomaga pidevat kontakti, kuid hoidunud aktiivselt sekkumast Bütsantsi ja Rooma vahel aset leidnud vaidlustesse (Dunn 2004, 4). Moskva-Vene aladele hakkas laiapõhjalisemat infot mitmekesisemalt ning suuremal hulgal jõudma alles seoses läkitatud delegatsiooni osalemisega Ferrara-Firenze kontsiilil – varasemalt olid läänest laekunud teated kirjandusliku iseloomuga (Kazakova 1980, 70). Seetõttu pean sobivaks, et kuni Vene kiriku kaugenemiseni Bütsantsist ja Bütsantsi langemiseni, saab käsitleda paavstlikku vaadet unioonile Venemaaga samades raamides kui paavstlikku vaadet unioonile Bütsantsiga. Mõneti korrelatsioonis endise Bütsantsi kirikukeskuse nõrgenemisega toimus Moskva riigi ja kiriku tugevnemine ning jõudmine ladinlaste tähelepanusfääri – transformatsioon ortodoksi kiriku ääremaast teatavaks uueks keskuseks.

1.2 Bütsantsi ja Vene kultuuriline side

Vähemalt alates 10. sajandist, mil traditsiooni kohaselt idaslaavlased Konstantinoopolist lähtuvalt ristiusku said pööratud, toimus lisaks usuideede ülevõtmisele ka kultuuritransformatsioon. Ka rõhutatud lääne-vastasust on nähtud kui Bütsantsist ülevõetud ideed, mis vaadeldav vähemalt alates 11. sajandi lõpust (Alef 1961, 391). Vastupidiselt eelnevale paganlikule usule, oli õigeusu näol tegu usuvormiga, mille sügavam olemus oli ka kirja pandud ning kirjaoskajatele vaimulikele tõlgituna saadavalolev. Kuna usku puutuv oli kirja pandud ning antud kirjandus õige allikas mitmesuguse tõe otsimiseks ja väljaselgitamiseks, vähesed kirjaoskajad olid aga vaimulikud, andis see viimastele erilise staatuse, mistõttu võib tollast vaimulikkonda pidada ka keskaegseks vene intelligentsiks, kes oli valitsejatega üldjuhul lähedastes suhetes. Veelgi enam – kristlik usk ja suurvürsti võim olid omavahelises seoses ning teineteisele vajalikud (Bennett 2005, 376-377). Kui 14. sajandi alguses Kiievi metropoliit senise asupaiga Volga-Okaa piirkonna vastu välja vahetas ning mitmed metropoliidid seejärel Moskvast resideerisid, oli see Moskva tõusvale riigile väga meeltnõuda ning kirikust sai sekulaarsele võimule vaenlastega tegelemisel hea tööriist-

abiline. Kirikut üritasid teineteise vastu rakendada nii Moskva kui Leedu suurvürstid, kes püüdsid erinevatel aegadel saada oma pretensioonidele Bütsantsi toetust (Alef 1961, 391-392). Nagu näha, mõistsid mõlemad riigid tsesaropapismis peituvat eelist ning püüdsid seda maksimaalselt kasutada. Erinevaid aspekte kokku võtvalt saab öelda, et õigeusk andis idaslaavlastele nende hilisema kultuurilise identiteedi – väärtushinnangud, arusaama kollektiivi primaarsusest (vastandatuna katoliiklikule indiviidi primaarsusele), hierarhilise poliitilise ja religioosse eeskuju, kirillitsa, ikoonikunsti, arhitektuuri ja ka arusaama sellest, kuivõrd hea on olla osa õigeusumaailmast. Ka hoiak katoliiklike maade ja nende esindajate suhtes oli suures osas üle võetud Bütsantsist. Esiteks oli see Bütsantsis põhjustatud teatavast rivaliteedist ja usu kaitsmise vajadusest (Dunn 2004, 2,4). See omakorda oli põhjustatud asjaolust, et Bütsantsi elanikkond polnud kaugeltki usuliselt homogeenne, vaid arvukad ladinlased olid jõudnud ka sõjaväes ning valitsemisinstitutsioonides kõrgetele ametipostidele ning segaabelud kahe usu esindajate vahel olid tavalised (Geanakoplos 1955, 333). Teiseks oluliseks mõjutuseks bütsantslaste muutumisel oma läänenaabrite suhtes vaenulikumaks oli Neljas ristisõda, algusega 1204. Võib ka öelda, et kui varem oli tegu vastumeelsusega, siis ladinlaste sissetung ja okupatsioon ajas kreeklased raevu. Lisaks sellest tulenenud arusaamadele, mis kindlasti said slaavlastele mitmeti vahendatud, ei jäänud antud ristikampaaniast mõjutamata ka idaslaavlased otseselt – nimelt sel ajal kujunes ümber Euroopa kauplemine idaga. Osade vene alade kaupmeeste jaoks tähendas see, et endine kaubatee Dnepri jõe ja Musta mere kaudu, kus neil oli hea positsioon, kaotas oma senise tähtsuse ning seda hakkas asendama suurel määral Vahemerel arenev kaubandus. Samas Novgorodi ja Smolenski kaupmeestele tuli kaubatee nihkumine läände jällegi kasuks. Kõik see võis ühes või teises suunas mõjutada suhtumist katoliiklastesse. On aga ka märke, mis viitavad sallivusele – 13. sajandi jooksul seadsid dominiiklased end kohalike võimukandjate soosimisel sisse Lvivis (Kozubskaja-Andrusiv 2003, 206). Samuti on kindlaid tõendeid, et jätkus idaslaavi ülikute ja lääne katoliiklikest kõrgeist soost peredest pärit neidude paaripanemine. Lisaks näib tõene, et idaslaavlaste riiklusele aluse pannud varjaagide pärinemine läänest jättis Vene alade ja lääne vahele teatava sideme, eriti piirkondadesse, kus läbikäimine võõrastega tihedam (Dunn 2004, 4-5). Tunnistust erinevustest idaslaavlaste võimupiirkondade vahel ja valitsevast mentaliteedist (vähemasti hilisemast) annab ka

näiteks asjaolu, et vene historiograafiline traditsioon maalib 13. sajandi keskpaiga Galiitsia-Volõõnia vürsti Daniili poliitilistest sidemetest katoliiklastega pildi kui ohtlikest ja tulututest, samas õigustades Aleksander Nevski samuti 13. sajandi tatarlastesõbralikku poliitikat kui kahe halva seast – lääne ikke ja tatari ikke – seast parema, kus vene rahvus ja kultuur säilisid, valimist. Tõenäoliselt ei olnud aga kuuriaga koostööle minek tõsine valikuvõimalus, kuna Aleksandrile võimuvõitluses vajalikku tuge polnud Roomast loota (Selart 2000, 117-118). Siiski oli ka tatari ikke tingimustes Venemaa alatine osa Euroopast, mitte ei saanud Aasia osaks (Stammmler 1958, 98). Ka oli õigeusk kiriku jaoks koostöö tatarlastega oluliselt sobivam kui koostöö katoliikliku kirikuga – tatarlased olid õigeusu suhtes sallivad või pigem isegi toetasid seda, samas kui koostööd katoliiklike ketseritega ei võinud suurvürst endale lubada (Selart 2000, 121). Samas ristiusu vastuvõtmisele järgnenud viie sajandi jooksul vene aladel kirjutatud materjalidest on väga vähesed suunatud katoliikluse vastu ning enamus neist on koostatud Bütsantsi taoliste tööde eeskujul ning kreeklaste poolt (Gudziak 2001, 48), Bütsantsi mõjud antud teemal venelaste seisukohale aga nähtavad. Venelaste keskendumine õigeusu tähtsusele identifitseerijana, arusaam, et vene rahvuse sidujaks ja keskmeks on justnimelt õigeusk, kinnistus veelgi 15. sajandil Firenze-Ferrara kontsiilil tehtud otsuste täideviimisel, mil oli teatav oht õigeusu ja õigeusklike ühtsusele. Moskvast lükati kontsiili otsused kindlalt ja raevukalt tagasi, samas rikkus selline reetmisemaiguline kontsiilil kordasaadetu pikemaks ajaks nende suhted kreeklastega. See omakorda viis moskoviitide suuremale iseseisvumisele ka kirikuasjades (Johnson 2003, 49). Bütsantsist oli paljuskki üle võetud meelsus, mitte aga keelsus (Pierling 1892, 35). Üldistades võiks öelda, et kuigi tollane kultuuritransformatsiooni toimumine on selge, oli vene alade näol tegemist selgelt Bütsantsist erineva organismiga.

1.3 Katoliku kiriku alus ja huvi uniooniaotluseks

Katoliku usu üheks algupäraseks omaduseks on püüe end kõikjal teatavaks teha, sest juba Jeesus käskis pühakirja kuulutada kõikjal, et Jumala lapsed saaksid ühtseiks, samas näidates ise jutlustades selgelt eeskujutulevaseks tööks. Pühakirjas on korduvalt manitsetud kristlasi kuulekusele usu levitamises. Näiteks „Sest kui ma evangeeliumi kuulutan, ei saa ma sellega kiidelda, kuna see kohustus on pandud mu peale, ja häda

mulle, kui ma evangeeliumi ei kuuluta!“ (1Kr 9:16). „Ma nägin teist inglit keset taevast lendavat; sellel oli igavene evangeelium, et kuulutada evangeeliumi neile, kes elavad ilmamaal - kõigile paganahõimudele ja suguharudele ja keeltele ja rahvastele“ (Ilm 14:6). „Minge siis, tehke jüngriteks kõik rahvad, ristides neid Isa ja Poja ja Püha Vaimu nimesse“ (Mt 28:19). Seetõttu on vaid loomulik, et katoliku kirik on püüdnud (ja püüab) misjonitegevust arendada ning tuua üha uusi inimesi ning terveid rahvaid usu rüppe, seeläbi usku rikastades, kuna iga rahvus on erinev. Kirik on alati tunnistanud oma misjonikohustust ning ei jättnud seda täitmata isegi rahvaste suhtes, keda keskajal vähese ja eelarvamustest kubiseva informatsiooni põhjal peeti loomaliikeks – olgu need müütilised pikakõrvalised sküüdid või teised uskumuste kohaselt veidrad inimloomad. Misjonikohustus on katoliikluses nii tugev ja vajalik, et seda ei tohi katki jätta ka rahva juures, kes on vaenulik või muul moel mittevastuvõtlik, sest kui mingil põhjusel jätta misjonikohustus täitmata, hakatakse usu puhtuse osas järelandmisi tegema ka katoliikluse enda piirides. Veelgi enam – usku tuleb tutvustada ka neile, kellel kuulumisega probleeme või kes on lausa kurdid (Dulles 1987, 68-74).

Kirik lõhestus, kui Rooma ja Konstantinoopoli patriarhid teineteist ekskommunikeerisid. Seeläbi justkui teatasid kaks patriarhi, et teine on õigelt teelt kõrvale astunud. Milline oli aga katoliku kiriku teoloogiline seisukoht uniooni korral õigeuskliku kirikuga? See küsimus paistab olevat eriti tähtis, kuna alati, kui uniooniks ettepanek tehti, lähtuti seisukohast, et paavst oleks kõrgeim juht, mitte võrdväärne kellegi teisega. Aquino Thomas kirjutas 13. sajandil oma Summa Theologiae's, et kui hereetik soovib pöörduda tagasi kiriku rüppe ning on oma siiruses veenev, siis võetakse ta vastu ning temale ei sünni suuremat häda. Kui ta aga peaks taas õpetusest kaugenema ning seejärel soovima tagasipöördumist, võtab kirik soovija küll vastu, kuid ta ei pääse surmast (Aquinas 2a2ae. 11, 4). Kuid kui unioon sõlmiti mitmel korral, kas siis pärast esimese uniooni ebaõnnestumist ei olnud tegu korduva hereesiaga? Siinkohal näib olevat tarvilik uurida ka teistkordse uniooniloomise juures valitsenud olukorda – kas oli see idakirik, kes soovis uniooni ning katoliku kirik pelgalt selle soovi aktsepteerija või oli nähtav ka katoliku kiriku ja laiema üldsuse huvi? Nimelt Aquino Thomase tööst selgub, et õilsa eesmärgi nimel on ka mõningane kahju- või kurjusekannatamine, ehk järelandmised, mõeldavad (Aquinas 1a2ae. 87, 7).

Kui katoliku kiriku tegevus tugines kindlatele tõekspidamistele ning

traditsioonidele, omas ta, mulle näib, üsnagi selgepiirilist teoloogilist alust soovimaks tuua õigeuskirikut enda juhtimise alla. Lihtsustatult võiks öelda, et selleks usuliseks motiiviks oli nii inimeste toomine ühe või „õige“ õpetuse rüppe kui ka koondamine ühtse juhtimise alla. See usuline eesmärk on katoliku teoloogiale tuginedes põhjendatav nii algallika ehk pühakirja abil kui ka tuginedes hilisematele kiriku tunnustatud teoloogide töödele ja erinevate kirikukogude otsustele. Lisaks on see eesmärk püsiv, nagu ka Deno Geanakoplos uurimuses Firenze kontsiilist ja sõlmitud unioonist leiab. Tema arvates skisma-järgse ajaloo vältel on paavsti eesmärgid olnud üldiselt püsivad, kuid keisri ega paavsti püüdlusi ei ole iseloomustanud püüd saavutada niivõrd spirituaalset uniooni, kuivõrd püüd saavutada seeläbi poliitilisi võite (Geanakoplos 1955, 325).

Uurides paavstlikku vaadet unioonile, ei saa lahutada selles vaates omavahel tihedalt põimunud poliitikat ning usust tulenevaid tõekspidamisi, kuna need olid omavahelises antagonismis, suhtes, milles ühe poole mõju oli teisele tihtipeale sedavõrd suur, et raske neid teineteisest eristada või nende vahele selget joont tõmmata. On selge, et sedavõrd suure ja ulatusliku projektiga, nagu kiriklik unioon katoliku maailma ning venelaste vahel, taotles katoliku kiriku juhtkond väga erinevaid ning pealegi muutuvaid eesmärke. Erinevatel aegadel oli mõneti eri gruppide huvidest ja vaadetest lähtuvat arutlust venelaste ja kogu õigeuskliku rahva kristlaseksõlemise üle ning seega kriitikat kuuria plaanide aadressil. Samas ütleb vanasõna „häda ajab härja kaevu“ ning kindlasti peeti hädaohtlikel aegadel sõpradeks kõiki, kellelt abi võis loota. Nagu ka üks Belgradi türki hädaohust päästjaks olnud preester Giovanni da Capistrano olevat leidnud: idapiiride kaitsel türklaste vastu – seega kogu kristlaskonda kaitses – on kõik, ka need, keda muidu skismaatikuteks peetakse, kuid nüüd türklaste vastu soovivad relvi tõsta, sõbrad ning kaasvõitlejad, sest sõda on antud juhul vaid türklaste vastu. Ja sellisel arusaamisel oli tollal mees, kes aastakümneid oli sõdinud ketserite vastu ning igal viisil tõestanud end sügavalt usurange mehena (Housley 2004, 103-104). Capistrano tegevus ja väljaütlemised näivad olevat küllaltki heaks näiteks, iseloomustamaks paavstlikku vaadet Venemaale, kuigi Capistrano ise ei tegelenud Venemaa küsimustega ega ei olnud tema tegevuses nähtav suurem otsustuslik kollektiivsus: s.t. vastupidiselt kuurile, mille rakendataval poliitikal ei olnud tihtipeale ühte ja kindlat ideoloogiat ja tädeviijat, kuna kuuria-aparaat oli suur, iseloomustasid Capistrano tegevust just tema isiklik

karismaatilisus ja isiklikud julged otsused, mis ei tulenenud niivõrd kuuria poliitikast (ta isegi võttis nõuks paavst Nikolaus V (1447-1455) hurjutamise selle vähese aktiivsuse tõttu), kuivõrd enda veendumustest. Ei saa küll öelda, et ühe oma suurema kordasaatmise – Belgradi kaitsmise 1456. aastal – oleks ta teoks teinud vaid enda isikliku karisma toel – loomulikult oli asjast huvitatuid teisigi, kuid näib ka, et seda ei oleks suudetud ilma Capistrano väsimatu entusiasmita. Capistrano näide on sobilik iseloomustamiseks paavstliku poliitika orientatsiooni, kuna sisaldab analoogseid elemente: ta oli usumees, kes aktiivselt taotles usupuhtust, kiusates hereetikuid ja nähes õigeusklikes mitte niivõrd võrdväärseid partnereid kuivõrd kandidaate õigesse usku ehk katoliiklusesse pööramiseks. Samuti nägi ta, sarnaselt paljudele oma kaasaegsetele, kreeklastele ja muudele Balkani rahvastele langenud võõrvõimus Jumala karistust nende skismaatiliste valede uskumuste eest (Housley 2012, 30). Belgradi kaitsel taandus aga temagi seniselt maailmavaateliselt positsioonilt. Seega – mees, kes omas selgeid ja järeleandmatuid vaateid, taandus neist suure vajaduse korral, saavutamaks suuremat hüve. Tegemist ei ole eraldatud juhtumi või ajastule iseloomuliku joonega – taolist teguviisi leiame nii uusaegses välispoliitikas kui ka näiteks paljuski usuliselt motiveeritud keskaegsetes ristsõdades. Leiame ka paavstlikust vaatest.

1.4 Neljanda ristsõja tulemusel loodud unioon

Paavst Innocentius III kuulutas 1199. aasta päris lõpul kavatsusest korraldada ristiretk. Näib, et esialgseks või siis väljakuulutatud sihtkohaks oli Egiptus. 1202. aasta hiliskevadadel kogunesid palverändurid-sõjamehed Veneetsiasse, kus oli piisavalt võimas laevastik, toimetamaks võitlejad üle mere. On aga tõenäoline, et ei suudetud kokku koguda veneetslaste soovitud rahasummat, sest nõustuti veneetslasi aitama Zara linna vallutamisel, saades vastutasuks soovitud logistilise teenuse. Kuna Zara oli kristlik linn, pidanuks see ristsõdijate jaoks tähendama ekskommunikeerimist, kuid kui paavstile seletati, millistel kaalutlustel oli see sündinud, nõustus paavst risti võtnute karistamatajätmisega. Siiski, Zaras viibides said ristsõdijad Konstantinoopoli troonile pretendeerivalt Aleksiuselt pakkumise, mille kohaselt, juhul kui ristiretkele asunud võtaks ette Konstantinoopoli vallutuse, tasuks Aleksius neile ning katoliku kirikule heldelt: tasuks ristsõdijate võla veneetslaste ees, toetaks raha, moona ning sõjajõuga

edasist Egiptuse-vallutust, annaks Püha Maa kaitseks 500 ratsanikku ning taasühendaks kiriku paavsti juhtimise alla – kusjuures viimane pidi olema veenmispunkt, saamaks plaanile kõhkleva paavsti toetust, kes parema meelega näinuks, et ristosõitjad võtnuks kursi Aleksandria peale. Siiski, kuna pakkumine oli ahvatlev ning paistis, et Konstantinoopol võiks edasiste ristikampaaniate alguskohaks olla soodsam kui Rooma, võeti Aleksiusse pakkumine vastu (Hodgman 1948, 225-226). Samas oli ristosõdijate leeris, alates hetkest, kui ilmnes, et sõdima minnakse hoopiski teiste ristiusuliste vastu, palju meeolehärmi ja retke poolelijätmisi ning enamus ristosõdijaid ei olnud asjade käiguga sugugi rahul või lausa plaanidele vastu (Queller, Compton, Campbell 1974, 441-454). Augusti esimesel päeval, aastal 1203, krooniti Aleksius keisriks, kuid koheselt oli selge, et ilma ristosõdijate kohaloluta ta võimu hoida ei suuda. 1204. aasta kevadel tõukas Aleksius Mourtzouphlus ta troonilt, sellega lõpetades ka vaid loetud kuud kestnud uniooni (Queller, Compton, Campbell 1974, 460-461).

1.5 Lyoni II kirikukogul loodud unioon (1274)

Lyoni kirikukogu tähtsaimaks punktiks oli kirikuuniooni loomine kahe kiriku vahel. Juba 1261. aasta sügisel, hiljuti ladinlastelt Konstantinoopoli võitnuna, ilmutas keiser Michael VIII Palaiologos huvi võimaliku kirikuuniooni vastu, kutsudes asja eraviisiliseks arutamiseks Konstantinoopolisse saadiku ja kirjamehe Nikolase, Kalaabria piiskopi (Jordan 1987, 446). Bütsantsi keisri ainus põhjus uniooniplaanide algatamisel oli oma riigi turvalisus ning ladinlaste rünnaku ärahoidmine. Nimelt oli teada Sitsiilia kuninga Anjou Charles'i kava Bütsantsi ründamiseks, mille ärahoidmiseks paistis olevat üks tõhus viis – kirikuunioon. Bütsantsi keiser ei varjanud oma tegevuse põhjuseid rahva ega vaimulikkonna eest, selgitades neile, et antud samm on astunud vaid maiseid huve silmas pidades ning ei mõjuta suures plaanis ka kirikuelu – usuasjades tuleb vaid tunnistada paavsti ülemvõimu, kuid Rooma on kaugel; võimalikuks muutub kaebamine Roomale – kuid taas, see on kaugel; palvetes tuleb meele pidada paavsti. Samas, mis puutub suhtlusse paavsti legaatidega, ei saa keisrile ette heita tegevusetust, kuna ta tegeles aktiivselt nendepoolsete nõudmiste täitmisega, samal ajal rõhutades uniooni religioosse aspekti tähtsust. Küll aga võiks ette heita kahepalgelisust, kuna oma kirikutegelastele püüdis ta näidata uniooni kui küllaltki vähetähtsat muudatust

(Geanakoplos 1953, 79-81).

Lyoni kirikukontsiil oli esimene suurem kahepoolne ettevõtmine skisma lõpetamiseks – või vähemalt püüdluste kulminatsioon. Samas on see ajaloolasele hea võimalus uurida mõneti kirikusüsteemi, roomakatoliku kiriku olemust, kuid eelkõige selle nähtuse, mis antud töös kannab nime „paavstlik vaade“, olemust. Paavstlik vaade on miski, mis pidanuks ja peaks olema oma ajas kiriku ametlike seisuskohtadega ühene, samas ei pruugi see olla ajas ühtne, vaid veelgi enam – paavstlik vaade ei ole vaade ainsuses, vaid on vaadete kogumik, süsteem. Kuna iga paavst ajaloos on omaette isiksus, katoliiklaste kõrgeim juht, apostlite järglane ning Jumala teenrite teener, on loogiline, et paavstlik vaade on ajas, tõenäoliselt ka ühe paavsti valitsusajal, muutuv. Lisaks on selge, et vastavalt troonil asunud paavstile, oli suurem või väiksem osa paavstlikust vaatest kujundatud ning ellu viidud paavsti kuuria ja sellega seotud inimeste poolt. Iseasi on, mil määral võis paavstlik vaade muutuda ning kui järsk võis muutus olla näiteks paavsti vahetudes. 13. sajandil oli korrastatud ja jätkuvalt korrastamisel katoliku õpetuse sisu. Kirikul kujunes tugev intellektuaalne põhi ning ka Lyoni kontsiilile kutsuti kuulsamaid teolooge – kellest paraku Aquino Thomas ning Bonaventura vastavalt teel kontsiilile ja Lyonis surid. Siiski oli Aquino Thomas jõudnud aastaid varem kirjutada teose „Contra errores Graecorum“, milles ta ei rõhunud mitte kahe kiriku erinevustele, vaid sarnasustele, ning mis paavst Leo XIII (1878-1903) arvates nii Lyoni kontsiilil kui ka poolteist sajandit hiljem Firenze kontsiilil tähtsat rolli mängisid (Jordan 1987, 445).

Teisalt aga oli paavstliku vaate ülioluline komponent dünaamiline meelsus ning poliitikasse võis järske muudatusi tuua paavsti vahetumine. Bütsantsi keisri Michael VIII Palaiologose kahepalgeline poliitika kandis vilja paljuski tänu paavst Gregorius X suhtumisele, mis oli tolerantne ja heatahtlik. Võib-olla ei omanud paavsti kuuria asjast ka väga head ülevaadet, kuna saatkondade vahetamine toimus ebaregulaarselt, vahemaad olid suured, keiser oli läänega suhtluses südamlilik jne. Igatahes järgneva paavsti, Nicolaus III, keda Deno Geanakoplos iseloomustab kui eelnevast paavstist realistlikumat, valitsusajal kerkis teravalt üles küsimus bütsantslaste siirusest ning 1274. aastal sõlmitud unioonilepingus heakskiidetud täitmisest. 1279. aastal asus paavst tegudele, et keisrit sundida muudatusi tõeliselt läbi viima. Keiser tegi energiliselt tööd, saamaks unioonile hädapärast toetust, kuid pörkus kirikutegelaste vastuseisule

(Geanakoplos 1953, 81-85).

2. Paavstlik vaade unioonile Venemaaga 15. sajandil

2.1 Ferrara-Firenze kirikukontsiilil sõlmitud unioon (1439)

Idaslaavlased olid antud kontsiilil esindatud saatkonnaga, mille eesotsas seisis rahvuselt kreeklane Isidoros (Halecki 1968, 50). Saatkonna suuruseks märkis Isidoros, küsides Saksa ordu Liivimaa meistrilt maalt läbisõidu luba, 200 meest „või natuke rohkem“ (Halecki 1968, 43). Sellesse kuulusid peale Isidorose veel teadaolevalt kirikumehed Moskvast ja Tverist ning juulis saavutatud unioonileppelt on leida ka Suzdali piiskopi Avraami vene keeles kirjutatud nõusolek tingimustega. Hilisema Vene tõlgenduse kohaselt sai Avraami nõustumine uniooniga teoks küll läbi Isidorose jõhkru – nimelt olevat see ilmselge unioonipooldaja, kes vastavale dokumendile alla kirjutades lausa sõnades oma rahulolu jäädvustas, sundinud Avraami järeleandlikkusele läbi viimase vangistamise. Samuti määrati nii Suzdali Avraamile kui ka Tveri suurvürsti esindajale rahaline toetus kontsiili kestel tekkinud kulude ning ka mõningate reisikulude katteks. Näib olevat tõenäoline, et nii kuuria kui ka metropoliit Isidoros olid lootusrikkad, et uniooni tervitatakse ka Moskvast – vihjas sellele ju ka saatkonda kuulunud meeste katoliiklaste suhtes küll tõrges, kuid siiski koostööaldis suhtumine. Võib-olla on vihje kuuria tollasest paremast reaalsustajust küll aga asjaolu, et Tveri suurvürsti esindaja oli unioonisõlmimise järgselt võetud abistama paavsti käte tseremoniaalsel pesemisel ning samuti oli talle, erinevalt muudest idaslaavlastest saatkonnaliikmetest, omistatud lahkumisel paavstipoolne turbekiri koos sõnumiga suurvürstile – võimalik, et nii toimiti, arvates uniooni rakendamisel suuremat toetust leidvat Tverist, mitte niivõrd Moskvast. Kui mitte varem, siis Isidorose saatkonna koduteel ilmnes aga selgelt saatkonna ühtsuse puudumine ning suhtumine saavutatusse, sest üksteise järel hakati salaja saatkonna juurest lahkuma, et teistest ette rutates teavitada isandaid metropoliidi plaanidest (Halecki 1968, 50-52).

Poola ja eelkõige kuningas Władysław III olid kujunemas türklaste-vastases poliitikas, mille edenemist soovisid näha nii paavst kui ka kreeklased (kes olid uniooni tahtnudki eelkõige sellel eesmärgil), olulisteks tegelasteks. Nimelt olid ungarlased valinud endale peatselt pärast ida- ja läänekiriku uniooni väljakuulutamist surnud Habsburgi soost valitseja asemele Poola kuninga Władysławi. Ungari omakorda oli aga

oluline komponent türklaste-vastases kampaanias, olles sel ajal ainus katoliiklik riik, kes omas maapiiri Ottomani riigiga ning oli samas ka viimase poolt otseselt ohustatud. Sellest, et uniooni jõustamine katoliikluse senise piiriala riikide Leedu, Poola ning seekordse uniooni suurpartneri Moskva suurvürstiriigi tollastes tingimustes pidi osutuma keeruliseks, andis aimdust kui mitte nende kahe leeri senine ajalugu ja võitlus nii sõja- kui usutandril, siis vähemasti asjaolu, et poolakad olid kutseid eiranud ning kontsiilile ilmumata jätnud. Kuningas Władysław oli, kuni Ungarisse suundumiseni, märgatavalt Krakowi piiskopi Zbigniew Olesnicki mõju all, kelle suhtumine Rooma paavsti Eugenius IV'sse (1431-1447) ei olnud üheselt toetav. Näiteks ei soovinud Olesnicki ise kaasa lüüa selgelt paavstimeelse Isidorose plaanides Poola aladel uniooni populariseerimiseks. Olles olnud kindlameelne Baseli kontsiili toetaja, soovis piiskop, kelle tähtsus Poolas kuninga Ungarisse suundumise järel vaid tõusis, küll uniooni kreeklastega, kuid tõenäoliselt oli talle vastukarva asjaolu, et Ferrara-Firenze kontsiilil saavutatu paistis liigselt Eugenius IV enda saavutusena. Sellegipoolest ei leidunud Poola ja Leedu aladel jõudu, kes soovinuks uniooniküsimuses paavsti esindajale Isidorosele vastu hakata, küllap aitas sellele kaasa ka Kiievi riigi alade vanadest aegadest peale toimunud aktiivne suhtlus Roomaga. Seega aktsepteeriti hiljemalt 1441. aasta kevadeks Poola ja Leedu aladel Isidorose poolt teatavaks tehtud uniooni (Halecki 1968, 52-57, 61). Isidoros võeti nii Poolas kui Leedus vastu metropoliidile kohaselt, eriliselt soe vastuvõtt ootas teda Kiievis, kus linna valitsejad metropoliidi austusavalduste saatel vastu võtsid ning kus ta 5. veebruaril uniooniotssused üldsusele teatavaks tegi (Gudziak 2001, 44). 1441. aasta märtsikuus jõudis Isidoros lõpuks Moskvasse. Ta oli Firenze viibides kinnitanud paavstile, et Moskva suurvürsti ja kohaliku usuhierarhia veenmine ei osutu keeruliseks, kuna suurvürst on noor ning usumehed suures osas kirjaoskamatud. Metropoliidi saabumisest Moskvasse pajatavad peamiselt Isidorose ning uniooni vastased allikad, mis teadaolevalt ebatäpsed. Kirjeldusi Moskvas asetleidnust on mitmeid, siinkohal üks neist: metropoliit olevat Moskva katedraali sisenenud ladina risti järel ning kohanud Firenze uniooni kuulutava bulla ettelugemise järel sellele vastuseisu. Vassili II olevat bulla ettelugemise katkestanud ning pärast mõnepäevast järelemõtlemist lasknud Isidorose vangistada Kremli Tšudovi kloostriks, kust tal küll juba septembris põgeneda lasti. Suurvürsti üdini negatiivne hoiak uniooni suhtes oli tõenäoliselt tugevalt mõjutatud nii Isidorose juurest teel Moskvasse põgenenud Suzdali

Avraami eeltööst kui ka näiteks faktist, et Isidorosel oli unioonipropageerimine rivaalitsevas Leedus jõudsalt edenenud (Halecki 1968, 62-63). Moskva ja Tveri suurvürstid olid uniooni suhtes ühiselt negatiivsel arvamusel ning hoidmaks ära Novgorodi võimalikku Isidoroze soosimist, korraldasid 1440./1441. aasta talvel Novgorodi vastu sõjalise ettevõtmise, kindlustamaks selle kuulekust (Bobrov 2001, 204-206). Pihkva leetopissides leidub materjali, mis antud seika kajastab ning samas oma loomult on Isidoroze suhtes neutraalne. See räägib Ferrara-Firenze kontsiilist kui oikumeenilisest, mis on heakskiitev hinnang. Lisaks on juttu sellest, et Isidoros tõstis Pihkva tähtsust piirkondlikus usuelus. Taoliste nähtavasti objektiivsetele üleskirjutustele järgneb lühike seik Isidoroze Moskvasse jõudmisest ning vangi sattumisest, lisaks aga asjaolu, et Moskvast põgenes metropoliit Tveri, kus ta taas vangi sattus (Vodov 1999, 42-43). Tegelikult võib arvata, et suurvürstil oli Isidoroze suhtes pretensioone-eelarvamusi juba enne, kui see 1437. aastal esimest korda Venemaale ilmus. Nimelt, juba metropoliit Photiuse surma järel 1431. aastal oli suurvürst soovinud metropoliiditoolile aidata piiskop Jona, kuid Konstantinoopoli patriarh määras antud kohale hoopiski Leedu-sõbraliku kandidaadi – kelle peatse surma järel määrati antud kohale Isidoros, arvestamata suurvürsti soovidega – asjaolu, mida suurvürst patriarhile väga pahaks pani (Cherniavsky 1955, 347-348) ning mille tõttu ehk Isidorozele, kui see naasis Itaaliast uuendustega, suurvürstil ka väga raske ära öelda polnud. Ka paljudes Bütsantsi piirkondades ei oldud sarnaselt Moskvale unioonikuulutust ning sellega seotud isikuid sallitud: ka näiteks Nikaia peapiiskop Bessarion, kes hilisemal ajal paavstlikes Venemaa-suunalistes plaanides tähtsaks nõuandjaks ja suunajaks oli, pidi Bütsantsist paavstimeelsuse tõttu Itaaliasse põgenema (Slosser 1929, 28).

Seevastu Ruteenia aladel saavutatu hakkas peatselt vilja kandma. Vahemikus uniooni saavutamisest kuni Varnas osaks saanud suure kaotuseni türklaste käe läbi (1444), toimus seni küllaltki teineteisele vastanduvate jõudude – katoliiklaste ja õigeusklike vahel – kiire lähenemine. Ka mujal kui Isidoroze jutlustamisest mõjutatud maades levisid kristlaskonna suuremat ühtsust taotlevad ideed ning türklaste valitsemise alla langenud idapoolsetele kristlastele tunti laialdaselt kaasa. Poola ja Ungari kuningas Władysław kuulutas türklaste-vastase sõja hiljuti läänekirikuga liitu astunud kristlaste – kreeklaste ja bulgaarlaste – vabastamise kampaaniaks ning kristlike vägede liikudes tervitasid kohalikud neid sellise entusiasmiga, et sultan jättis antud kohalikud ilma

mõningatest privileegidest. Sellegipoolest, pärast Varna lahingu hävingut, kus hukkus ka Poola ja Ungari kuningas, tõusid katoliiklaste ja õigeusklike vahel taas esile vanad sügavalejuurdunud vastuolud (Housley 2012, 29-30).

2.2 Paavstlik vaade unioonile pärast Bütsantsi langemist 1453. aastal

Kui kuuria oli pidanud Bütsantsi juhtidega kõnelusi uniooni teemal, oli see nii sündinud, sest Bütsants oli ohustatud türklaste poolt ning vajas läänekristlaste poliitilist ja sõjalist toetust türklastele vastuseismiseks. Nüüd, pärast Bütsantsi langemist ning uue olukorra kujunemist, kus kadus näilinegi Bütsantsi etendatud puhvertsooni nähtus ning türklased asusid ähvardavalt katoliiklike maade piire ahendama, kujunes saatuse irooniana ajapikku hoopis paavsti kuuriast see, kes asus otsima liite idast lähtuva ohu vastu, milline oli venelastega tõsisemate uniooni-plaanide haudumisel alati kavandatava kirikuuniooni kõrval tähtsaks kaaspüüdluseks, kui ajuti mitte lausa peamine püüd. Seda huvitavam on märkida, et vahetult Bütsantsi langemisele järgnenud ajal, 1454. aastal, leidis elukogenud preester Giovanni da Capistrano, nagu tol ajal paljud teisedki, et toonane paavst Nikolaus V (1447-1455) ei olnud teinud türgi-ohu vastu piisavaid jõupingutusi ning omas arusaamatuid eesmärke. Samas järgmine paavst, Calixtus III (1455-1458), kelle troonileasumist Capistrano tervitas, omas suuri ristsõdu töötavaid plaane. Paavsti isik omas paavstlikus poliitikas, vaatamata suurele bürokraatlikule masinavärgile, siiski nii mõnelgi juhul selget juhtrolli, näiteks Calixtuse järglane Pius II (1458-1464) oli selgelt aktiivne türklaste vastase ristsõja korraldaja, kelle ootamatu surma järel püüdlused tema poolt algatatud ristsõja korraldamisel suuresti lakkasid (Housley 2004, 95-97, 102). Üldsegi, kui 1444. aasta Varna lahingu ebaedu järel oli täheldatav mõne aasta jooksul kasvanud katoliiklaste ja õigeusklike vahelise ühtsustunde hajumine ja vanade probleemide esilekerkimine, siis ometi juba vähemasti Pius II valitsusajal oli märgatav teatav uus liitlассuhete kompamine. Rooma saabusid sel ajal paljude teiste hulgas ka mitmed endise Bütsantsi aladelt pagenud/pagendatud võimukandjad, varustades kuuriat seega mitmete sümboolsete ja retoorikas kasutatud leidnud relvadega (Housley 2012, 29-32). Muuhulgas, kuna sajandi keskpaigast oli reaalseks saanud ning seega palju mõtteainet pakkunud türklaste oht, püüti arendada kõikvõimalikke kombinatsioone, millistest oli loota tulu tõusvat sõjas türklaste vastu.

Taas püüti läheneda ka moskoviitidele, kes, vaatamata Ferrara-Firenze kontsiilil väljendatud nõusolekule, olid hilisemal ajal sellest lahti öelnud. Kuuekümnendate aastate alguses oli Rooma saabunud türklaste eest pagenud Palaiologoste soost valitseja Thomas. Viimase tütre Sofia (Zoe) esitas kuuria Ivan III'le pruudikandidaadiks, pulm leidis aset 1472, kusjuures kulud kaeti paavstlikust kassast (Housley 2012, 31-32). Abielu, mis Ivanile äärmiselt soodsaks osutus – lisaks täiendavale legitiimsusele vajas Ivan abikaasaks välismaalast, kuna tal ei sobinud allutatud vürstide tütreid kosida (Skržinskaja 2000, 199), arhitektiks oli Bütsantsis sündinud ning karjääri teinud, kuid Ferrara-Firenze kontsiilil osalemisest alates silmapaistva unioonitoetajana tegutsenud Basilios Bessarion, kes Rooma teenistusse jäi ning türklaste-vastases võitluses kuuria juures kardinalina oluliseks tegelaseks tõusis. Ta leidis, et kreeklaste allakäigu põhjuseks oli sügav vastandumine läänemaailmale ning võimetus ühiselt eesmärgi nimel tegutseda. Võimalik, et Sofia Moskva riigi valitseja abikaasaks sobitamine oli Bessarioni plaan kasutada ära Venemaal juba levima hakanud ideed enda riigist kui III Roomast ja selle läbi Palaiologose dünastia säilitada. Samuti loodeti tõenäoliselt sellise abielu läbi esile kutsuda Moskva riigi suuremat paindlikkust usuliste ja sõjaliste projektide elluviimisel: oli ilmne, et läänepoolsetest katoliiklikest maadest ei ole paavstlusel suuremat abi türklaste vastu võitlemisel loota ning et loogilisem oleks ühisrinne moodustada idapiiril asetsevatest riikidest, kellel on türklastest otseselt ohtu karta ja kellel on otsesed huvid. Julgemad unistajad nägid vaimusilmas ette ühist türklastevastast rinnet, mis ulatunuks vene aladest (k.a.) Pärsiani. Siiski pidid taolise liidu arhitektid pettuma, sest Poola, Leedu ja Venemaa kui suured rivaalid, omasid erinevaid huve – esialgu nägid Moskva valitsejad türklastes pigem soodsat partnerit Poola ja Leedu vastu. Moskva tegi 1472. aastal, pärast Ivan III ja Sofia pulmi, selleks korraks kuuria lootustele kiire lõpu, keeldudes järeleandmistest (Housley 2012, 30, 32). Nimelt, kuigi Ivani saadikud olid Vatikanis varasemalt külvanud palju lootust tulevaseks koostööks, arutades Itaalia probleeme ning rääkides võimalikust ühisest tegutsemisest türklaste vastu (Skržinskaja 2000, 191-192), taganeti paavsti legaadi piiskop Bonumbre ees Moskvast kõigest. Piiskopi ebaõnnestumine oli kuuriale suureks pettumuseks ning kuigi tagasiteel olid Leedus ruteenlased talle kinnitanud enda jätkuvat toetust unioonile, ei parandanud see märkimisväärselt paavsti suhtumist ebaõnnestunud saadikusse, keda ei kutsutud enam tagasi Rooma, vaid suunati Veneetsiasse. Lisaks, vastupidiselt kuuria

lootustele, pöördus Sofia Moskvast kiirelt õigeuskude ning võttis omaks sealsed kombes (Halecki 1968, 100). 1473. aastal pööras paavstlus pilgu juba Moldaavia valitseja pakutud võimalusele, kui see türklaste ülemvõimu vastu mässama hakkas. Edaspidiselt aga, aktiveerudes eriti 1490. aastatel, hakkasid moskoviitid juba Läänemere-äärseid katoliiklasi ähvardama, mispeale paavstluse suhtumine Moskva riiki eriliselt jahenes (Housley 2012, 32). Oskar Halecki paigutab kuuria ja moskoviitide suhete erilise jahenemise juba 1478. aasta moskoviitide ettevõetud lõpliku Novgorodi allutamise järgsele ajale, mil koheselt sattus sõjalise löögi alla ka Liivimaa. Paavst Sixtus IV (1471-1484), kes oli varem Moskva suurvürstile kosjasobitajaks olnud ning hiljemgi moskoviitide suhtes lootusi hellitanud, saates Moskvasse Palaiologoste soost saadiku, kuulutas nüüd ruteenlased (eristamata bullades sõnakuulelikke katoliikliku valitsuse all elavaid ruteenlasi moskoviitidest) kristlaste vastasteks ning kutsus katoliiklikke valitsejaid kerkiva probleemi vastu huvi üles näitama (Halecki 1968, 104-105). Siiski näib, et Sixtus IV lootis moskoviitidega edaspidigi kokkuleppeid saavutada. Seda võib järeldada paavsti 1484. aasta kirjast Poola kuningale ja Leedu suurvürstile Kazimierzile, kes oli palunud, et Sixtus Poola saadikutega aru peaks, juhul kui Moskva suurvürst paavsti poole otsustanuks pöörduda. Püha Tool oli sellega päri (Halecki 1968, 108-109).

Ajal, mil nähtavasti Moskva riigiga uniooni saavutamise osas suuremaid lootusi ei hellitatud või siis vähemalt suuremaid tegusid selle suuna arendamiseks ei astunud, see on eelkõige 15. sajandi lõpukümnetel, toimusid paavstlikus poliitikas mõningad muudatused, mis justkui läksid kaugemale mõneti traditsioonilisest „uus paavst – uus poliitiline orientatsioon“ varieeruvusest. Norman Housley arvamuse kohaselt järgnes 1464. aastal surnud tõsimeelsele ristsõdija-paavstile Pius II'le, kes ka ise soovis oma kavandatavast ristsõjast osa võtta, vähemasti 3 paavsti, kes hiljemalt 1490. aastateks olid oluliselt muutnud paavstlikku poliitikat. Kui Calixtus III ja Pius II olid türklaste poolt kujutatavat ohtu käsitletud kui erakorralist, kristlaskonda ohustavat probleemi, mille lahendamisel mitmel juhul käituti omakasu unustades, siis järgnevad paavstid tõid türklase oma poliitika osaks, aktsepteeritavaks osaks Euroopa diplomaatiast. Samas laiendati oma haaret, sekkudes kaugemate maadega seotud asjadesse viisil, mis iseloomustas varem paavstlikku poliitikat Itaalia siseasjades. Türklastega harjumine läks lausa nii kaugemale, et teatava usupuhtuse hoidmist katoliiklaste endi seas peeti tähtsamaks kui tegelemist türklase kui välise vaenlasega – seetõttu oldi tihtipeale hõivatud hoopiski

kristlaskonna enda probleemide lahendamiseks (Housley 2012, 212-213). Pius II 1464. aasta ürituse ja Aleksander VI 1500. aastal kuulutatud türklaste-vastase ristsõja vahepeal suuremaid paavsti koordineeritud ettevõtmisi ei toimunud (Nowakowska 2004, 138). Üheks põhjuseks, miks venelastega aktiivselt neil kümnenditel liitu ei otsitud, oli justnimelt asjaolu, et türklastes ei nähtud enam erakorralist ohtu, nendega oldi õpitud elama ning taoliste vähetõenäoliste liitudega tegelemiseks ei olnud mahti ega ei olnud see suund prioriteetne. Siiski näib, et 1483. aastal pakuti moskoviitidele paavstlikku tunnustust, millest suurvürst aga keeldus, põhjendades seda taolise vajaduse puudumisega (Poe 2000, 22). Eeldus, et oodati Moskva suurvürsti enese märguannet, näib tõene, sest kui Moskvast laekus 1517. aastal valetade, nagu ei oleks Vassili III'l põhimõttelist vastasust kahe kiriku liitmisele, läks kiirelt käima ka seda ära kasutada püüdev paavstlik masinavärk (Poe 2000, 22).

Taoline tendents, et mida enam õpiti moskoviite tundma, seda enam oodati esimest sammu justnimelt neilt endilt, näib olevat kujunenud Sixtus IV valitsusaja alguse suure pettumuse – Sofia ja Ivan III abieluga seotud lootuste purunemise järel. Enam mitte niivõrd ei püütud arvata, mida suurvürst tahab, vaid Ivan ise andis märku, millest ta huvitatud võiks olla. Ivan oli kasutanud paavsti selleks, et kasu lõigata Palaiologoste staatusest õigeusklikus maailmas; võimalik, et millalgi 1480. aastatel teadlikult spekulatsioonid paavsti tunnustuse omandamise teemadel, et õõnestada Kazimierzi jalgealust ruteenlaste üle valitsemisel ning tekitada kuurias uusi lootusi; 1480. aastate lõpul, aastal 1488 aga pöördus paavst Innocentius VIII (1484-1492) poole, avaldades soovi ühineda teiste kristlike valitsejatega ning türklaste vastu. Saanud oma tahtmise, seadis suurvürst varsti ka sultaniga heatahtlikud suhted sisse, sellega moskoviitidele asetatud lootusi pettes – kuigi näib, et Innocentius ei olnud kirikuuniooni-lootusi etendanud (Halecki 1968, 108-109).

3. Ferrara-Firenze uniooni jõustamine Poola ja Leedu kontrolli all olevatel Ruteenia aladel

Poola ja Leedu alade õigeusklikes osades kirikliku uniooni kehtestamise käigus ja selle eelloos on nähtavad oma aja tähtsamate poliitiliste ja usuliste teemade ja probleemide sõlmpunktid. Esiteks, aastal 1449 sõlmisid Moskva ja Leedu kokkuleppe, mille kohaselt jäid Možaiski ja Rževi alad Moskva valitsuse alla ning Novgorod ja Pihkva Moskva mõjualasse, samas kui Okaa piirkond jäi Leedu ülemvõimu alla. Tagasi vaadates võib antud piirileppes näha Leedu idasuunalise ekspansiooni lõppu (Hellmann 1989, 768). Otsides tugevneva naabriga lepitust, kinnitas 1451. aastal Kazimierz – Leedu suurvürst ja Poola kuningas – Moskva metropoliidi usulist võimu Ruteenia alamate üle (Halecki 1968, 91).

1454. aastal tekkis pikaajaline sõjaline konflikt Preisimaal tegutseva Saksa ordu haru ja selle alamate vahel, kes, soovides senistest isandatest vabaneda, andsid end Kazimierzi kui Poola kuninga valitsuse alla. Saksa ordu otsis abi nii keisrilt kui ka paavstilt ning viimane tõepoolest kuulutas isandat vahetanud preislased kirikliku võimu vastu mässajaiks. 1456. aastal Novgorodi rünnates andis Moskva aga selge signaali, et püüab olukorda igati ära kasutada. Samaaegselt üha kasvavalt poliitiline Moskva metropoliit Jona aga lõi olukorra, kus paavstipoolsed püüded konkureerida omapoolse metropoliidiga olid Poola ja Leedu vaatepunktist seega teretulnud – samuti soovis Kazimierz parandada suhteid kuuriaga, sest lisaks probleemistikule seoses sõjaga Saksa ordu vastu, oli Poola sattunud halba valgusesse ka tahtmatusega osaleda Pius II korraldatavas suuraktsioonis kaitsmaks kristlaskonda türklaste vastu – seda põhjusel, et Poola sõjalised võimalused olid rakendatud juba sõjas ordu vastu. Sellegipoolest jagas Pius II Mantova kongressil (1459) Poola vaimulikele ja aadlikele nõnda hulgaliselt privileege, kutsudes Poola juhte üles sõdima uskmatute vastu, et sellest võib järeldada, nagu oleks suhted paavsti ja Poola võimukandjate vahel oluliselt paranenud (Halecki 1968, 90-91).

3.1 Kirikuuniooni kehtestamise esimene periood 1458 kuni vaiks hääbumiseni 70. - 80. aastatel

Mitmesuguste silmapaistvate omadustega isikud pakkusid periooditi tervele kristlikule maailmale lootust, et olukord võiks otsustavalt paraneda. Nii olid Türgi-ohu esimesed tagasilööjad – Giovanni da Capistrano ja János Hunyadi Belgradi kaitsjatena ning paavst Calixtus III, kes oli antud piiramise toetuseks väljastanud alamatele palve paastumiseks, patukahetsuseks ja spetsiaalsete missade pidamiseks, pakkunud lootust, et katoliikliku maailma juhid siiski suudavad kriitilistel hetkedel kokkuleppele jõuda, tõrjumaks hädaoht tagasi. Nimetatud meeste surmade järgselt (kaks esimest surid 1456 ning paavst 1458) jõudis üks ajastu siiski lõpule – äsjastest võitudest kerkinud lootused olid kahanenud, kuid jäid edaspidistele püüdlustele inspiratsiooniallikaks (Housley 2004, 111). Siiski ei surnud otseselt türklaste vastu suunatud poliitika koos Calixtusega, vaid jätkus, küll paraku vähemsilmapaistvate tulemustega, järgmise paavsti, Pius II (1458-1464) valitsusajal. Aeneas Silvius Piccolomini, hilisem paavst Pius II, oligi kiirelt tõusnud just Calixtus III soosingu mõjul, jagades viimasega sarnaselt tulist seisukohta türklaste suhtes ning nende vastu aktiivselt sõna võttes (Bisaha 2004, 39-40). Seega Piccolomini valimine paavstiks oli omamoodi eelneva paavsti poliitika jätk, olles samuti ette valmistatud eelneva paavsti ja toonase poliitilise rõhuasetuse poolt.

Paavst Calixtus III oli oma lühikese trooniloleku aja jooksul (aprill 1455 – august 1458) tõepoolest väga aktiivne. Lisaks otsestele ristsõjaplaanidele ning kiiretele abinõudele, seismaks vastu türklaste kujutatud, toona veel erakorraliseks peetud hädaohule, leidis ta aega ka pikaajalisemate plaanide täideviimise alustamiseks. Tõenäoliselt kardinal Basilios Bessarioni ja kardinal Isidorose kaastööl oli 1458. aastaks jõudnud varajasse töösse rakendamise etappi plaan taas alustada Firenze 1439. aastal kokku lepitud uniooni tingimuste taasjõustamisega. Kuna Moskvast asus võimul metropoliit Jona, uniooni avalik vastane, oli paavstlikus poliitikas tarvilikum alustada uniooni jõustamist õigeusklike seas Galiitsia aladelt, mis küll formaalselt Jona usulise ülemvõimu all olid, samas aga Moskvast piisavalt kaugel asusid. Lisaks olid antud alad katoliiklasest kuninga valitsuse all ning sealsed juhid olid juba pikemat aega püüdnud asutada Moskva metropoliidist sõltumatut kirikusüsteemi. Seega olid poliitilised olud paavsti sekkumist toetavad. 1458. aasta alguses määras paavst Galiitsiasse piiskopi ja

saatis Poola kuningale kirja, soovides piiskopile toetust. Jäämata ootama määratud piiskopi vastuvõttu Galiitsias, asus paavst juba juulis korraldama moskoviitide poliitilise võimu alt väljaspool olevate Poola ja Leedu õigeusklike territooriumite uniooningimustele allutamist. Selleks valiti antud piirkonna ülempiiskopiks-metropoliidiks Gregorios – Isidorose lahutamatu saatja, kes oli teda muuhulgas saatnud ka kahel missioonil Vene aladele. Moskva võimu all olevate alade juhtimine jäi vormiliselt kardinal Isidorose õlule, kuigi selles suhtes paavstlikes ringkondades illusioone ei loodud – suurvürst oli skismaatik ning metropoliit Jona, keda paavstlikus asjaajamises küll nõnda kõrgelt ei tituleeritud, unioonivastane, kes püüdis sekkuda ka Poola ja Leedu õigeusklike tegemistesse (Halecki 1968, 83-86). Asjaolu, et Moskva võimu suhtuti taolise negatiivsusega ja lootusi hellitamata, viitab kohalike katoliiklaste märkimisväärselt suurele mõjule antud paavstlikus ettevõtmises.

Calixtus suri peatselt pärast uniooniplaanide elluviimiseks metropoliidi määramist, kuid tema tööd jätkas paavst Pius II, kes tõi olukorda mõningad muudatused. Esiteks tõi ta Poola kuningale saadetud juhistes sisse punkti, milles soovis, et kuningas ei lubaks läbi oma maa reisida Moskvasse suunduvatel Konstantinoopoli patriarhi saadikutel. Paavst avaldas arvamust, et skismaatiline Konstantinoopoli patriarh on türklaste käepikendus ning Moskva-Konstantinoopoli liit kardetav. Hilisemas kirjas oli paavst juba veendunud, et Konstantinoopolis on valminud plaan määrata Kiievi kirikule ka sealse patriarhi poolt uus juht – paavsti jaoks oli tegu kahtlemata alarmeeriva arenguga. Teiseks püüdis paavst Pius II oma esimestes kirjades kuningale tagada vajadusel viimase abi Gregoriosele ja/või saadikule teel Moskvasse, seega ehk hellitades lootusi, millistega eelnev paavst ei näinud võimalust arvestada (Halecki 1968, 83-88).

Mainitud kardetav Ottomani-mõju antud piirkonnale ei olnud esialgu siiski antud ettevõtmises kõige aktuaalsem probleem – selleks kujunes hoopiski asjaolu, et kuigi kuningas Kazimierz oli võtnud paavsti poolt läkitatud Gregoriose vastu kui Kiievi ja oma riigi õigeusklike alade metropoliidi, oli taoline õigus usuelu juhtimiseks lubatud varem, 1451. aastal, ka Moskva metropoliidile Jonale, kes ei kavatsenud nüüd käed rüpes pealt vaadata, kuidas katoliiklased usulist uniooni kehtestavad (Mončak 1987, 195-196). Muret valmistas paljuski asjaolu, et Moskva metropoliit oli äärmiselt tihedalt seotud Moskva suurvürst Vassiliga ning usuline juhtimine oli seotud suurvürsti

poliitiliste taotlustega. Siiski oli Poola ja Leedu õigeusklikele tähtsaks argumendiks asjaolu, et kui Jona polnud ametisse pühitsetud ühegi patriarhi poolt, siis Gregorios oli pühitsetud Roomas eksiilis elava Konstantinoopoli patriarhi poolt, samas olles ilma kahtluseta legitiimse Isidorose mantlipärija. Lisaks oli Gregoriosel igati plaanis jääda kohapeale, samas kui Jona valituks osutumisel oleks metropoliit asunud kaugel Moskvast. Leedu Maapäev tunnistas Gregoriose staatust metropoliidina aprillis 1460 (Halecki 1968, 91-93). Kui nii uniooni kui ka Gregoriose isiklik tuline vastane Moskva metropoliit Jona suri aastal 1461, muutus olukord võitluses piirkonna usulise ülemvõimu pärast stabiilsemaks. Jätkuvalt ei olnud Gregoriosel Moskva võimualustel aladel võimalik edu saavutada, sest Ivan III (troonil 1462-1505) võimule asudes sai selgeks, et suurvürst jätkab energiliselt oma riigi võimu kasvatamist; ka Novgorodis ja Tveris ei aktsepteeritud Gregoriost metropoliidina, kartes Moskva viha ja lootes teatavat neutraalsust hoides säilitada oma mõningane poliitiline iseseisvus. Samas aga kindlustus Gregoriose usuline võim Leedu ja Poola õigeusklikel aladel, kuna Jona troonijärglased ei olnud nende alade üle kunagi valitsenud. Poola ja Leedu võimu alustel Ruteenia aladel stabiliseerunud olukorra valguses, kus antud riikide piir üldjuhul (erandina Brianski piirkond) sobis kokku läänemeelse Kiievi metropoliidi usulise võimu piiriga, tähendas Moskva usulis-poliitilise võimu olulist kärpimist võrreldes 1451. aasta järgse leppega (Halecki 1968, 91, 94-95). Näib aga, et ka 1450. aastate alul, ajal, mil Ruteeniaga seotud paavstlike plaane oma hilisemal kujul ei olnud veel tõenäoliselt tekkinudki ning Kazimierz moskoviitidega vastuolusid vältida püüdis, ei andnud ta metropoliit Jonale siiski suuremaid õiguseid, kui need olid hädavajalikud rahu hoidmiseks, vaid andis Jonale valitseda vaid Leedu õigeusklikud piirkonnad, jättes Poola Galiitsia, mis oli saadud vallutuse tulemusel ning kus ei olnud vajadust kohalikele järeleandmisi sel moel teha, Moskva võimust puutumata (Golubinskij 1900, 492-493).

Kuigi näib, et 1460. aastate alul saavutati regioonis teatav tasakaal, milles metropoliitide võimualused piirkonnad olid jagatud, külvast Gregoriose tegevuspiirkonnas rahutust asjaolu, et Roomas eksiilis viibiva Konstantinoopoli patriarhi Gregorius Mammase surmaga 1459. aastal kaotas Gregorios legitiimsuse, kuna Mammase järglased ametis – paavsti poolt määratud Isidoros ja hiljem Bessarion, polnud enam paljude arvates samuti legitiimsed. See omakorda seadis küsimuse alla Gregoriose tegevuse Kiievi metropoliidina, mistõttu Kiievi vürst Simeon, kelle peres ja

võimualusel alal olid usulised traditsioonid suure tähtsusega, hakkas nõudma, et metropoliit saaks vajaliku ametissepühitsemise, tuues sellega teadlikult või teadmata areenile türklased, kelle tugeva kontrolli all toonane Konstantinoopoli patriarh oli. 1466. aastal, kui Kazimierz tegi Saksa orduga rahu, keskendus ta taaskord idasuunalistele küsimustele ning püüdis tagada Gregoriosele Konstantinoopoli patriarhilt, kelleks oli Symeon, legitimeerivat otsust, paraku edutult. Nõusolek saadi aastal 1472, vaid veidi aega enne Gregoriose surma. Samal aastal ütles Konstantinoopoli patriarh ametlikult Ferrara-Firenze kontsiilil saavutatud unioonist lahti (kuigi selle jõustamisega ei olnud juba pikalt tegeldud). Samuti, seoses nii kuningas Kazimierzi hõivatusena teiste probleemide lahendamisel kui ka paavst Sixtus IV orienteeritusega muudele teemadele (lähenedamine Moskvale), jäi uniooni jõustamine Ruteenia aladel mõneti soiku. Samas oli selleks ajaks selgelt eraldunud Moskva metropoliidi mõjusfäärist (Halecki 1968, 96-98). Ehk oli üheks põhjuseks, miks paavstlik initsiatiiv Ruteenia aladel mõningaks ajaks vaibus, ka asjaolu, et Gregoriose ja Konstantinoopoli patriarhi vaheline suhtlus oli tõlgendatav varasemalt paavsti toetatud metropoliidi poolevahetusena. Nimelt, Gregoriose üheks huviks Konstantinoopoli patriarhi poole pöördumisel oli ka toetuse saamine ambitsioonidele laiendamaks enda võimuala üle kogu traditsioonilise Kiievi metropoliidi jurisdiktsiooni. Kui patriarh Dionysios I Gregoriost Kiievi ja kogu Venemaa metropoliidina tunnistas, kutsus ta samas üles Vene alade ühendamiseks Gregoriose usulise võimu alla. See idee, mis teostumisel oleks ka Konstantinoopoli patriarhile toonud lähemale 1448. aastal faktiliselt kaotatud kontrolli Moskva riigi usuelu üle, ei leidnud laialdast toetust. Kiievi metropoliidi orienteeritus jäi määratlemata, kõikuma Rooma ja Konstantinoopoli vahele, teataval moel seega jätkates juba olemasolevat traditsiooni, mille kohaselt sealne kirik oli küll Konstantinoopoli kirikusüsteemi osa, kuid, sekkudes kahe suure kirikusüsteemi vaidlustesse vaid harva ja vähesel määral, oli vaba suhtlema ka läänega. Konstantinoopoli ja Rooma kirikusüsteemide vastuolud läksid Kiievi kirikust paljuskki mööda (Gudziak 2001, 45, 47-49). Paljude aastate jooksul vaatasid mitmed järjestikused metropoliidid pigem Konstantinoopoli patriarhi poole, saamaks legitiimsuse kinnitust (tendents selles suunas sai alguse juba 1459 seoses eksiilpatriarh Mammase surmaga). Kuna Poolas ja Leedus oli katoliiklaste ja õigeuskliku taustaga inimeste vahel ajuti mõningaid eriarvamusi, lisaks ei suutnud paavstlik liin tagada vajalikku traditsioonidekohasust, ei toetunud

Kiievi metropoliidid enam Vatikanile, mistõttu kuuria arusaamise kohaselt oli neil aladel taganatud unioonilubadustest, kuigi ruteenlased unioonist ametlikult lahti ei olnud öelnud (Halecki 1968, 96-97, 106, 110-111). Kuuria nägemus Poola ja Leedu ruteenlastest kui skismaatikutest ei olnud tekkinud siiski üheaegselt Gregoriose pöördumisega Konstantinoopoli patriarhi, sest kuni Gregoriose surmani 1472. aastal ei pidanud Rooma kuuria teda skismaatikuks. Õigupoolest ei viita ka veel 1475. aastal paavsti suhtluses ruteenlastega miski asjaolule, et Konstantinoopoli kiriku ametlik lahtiütlemine Ferrara-Firenze kontsiili otsustest 1472. aastal oleks muutnud kuuria suhtumist Kiievi kirikusse. Järgneval pooleteisel sajandil valitses olukord, mil oli reegliski, et metropoliidi ametissenimetamine ei kuulu mitte paavsti, vaid Konstantinoopoli patriarhi ülesannete hulka. Sellegipoolest ei tulenenud kuuria arvamustes vahel esinev arusaam Poola ja Leedu alade ruteenlastest kui skismaatikutest Kiievi kirikusüsteemi tegudest, vaid taoliste meelemuutuste taga oli paavsti antud suunas mõjutav osapool – Poola ja Leedu katoliiklik hierarhia (Mončak 1987, 201-206, 220).

3.2 Uniooniküsimuse taastõusetumine Ruteenia aladel 1490. aastatel Moskva suurvürstiriigi surve tingimustes

Sündmustik: Kazimierzi surma järel aastal 1492 sai Leedus võimule tema poeg Aleksander ning muutunud olukorda hakkas idanaaber suurvürst Ivan III jõuliselt Moskva huvides ära kasutama, võitmaks Leedult alasid. Kuigi Leedu suurvürst Aleksander lootis järeleandmistele ja abielu teel idanaabri agressiivsust taltsutada, ei olnud see siiski piisav, mistõttu Aleksander asus enda riiki tugevdama, võttes ette Kiievi kiriku katoliiklusele lähendamise. Selle tarvis määras Aleksander Kiievi kiriku juhiks senise Smolenski piiskopi Jossifi, kes asus 1498. aasta mais enesele Konstantinoopoli patriarhilt tunnustust hankima (Halecki 1968, 111). Muudatused ei jäänud Moskvast märkamata ning suurvürst Ivan asus taaskord olukorda ära kasutama, süüdistades Aleksandrit Leedu riigi idaalade elanike ja Ivani tütre Sofia pealesunnitud katoliseerimises. Ivan alustas Leedu vastu aastal 1500 sõda, tuues põhjuseks vajaduse kaitsta Leedu piirialade usklikke (Mončak 1987, 207-209). Põrkudes erinevate

probleemidega ning püüdes moskoviiti mitte ärritada, uniooni jõustamine rauges (Halecki 1968, 120-121).

Sõja alustamiseks suurvürst Ivani poolt toodud põhjuse tõepärasuse osas on erisuguseid arvamusi. Leidub uurijaid, kelle arvates saab mitmete vürstide Moskva teenistusse astumise taga tõepoolest näha usulist tagakiusamist Leedu aladel. Samas paljud teised uurijad on seisukohal, et Aleksandri valitsusaega käsitledes ei ole põhjust rääkida õigeusklike rõhumisest ning Ivani jaoks oli usuline tagakiusamine ettekääne uute alade hõivamiseks. Aleksandri valitsusajal aset leidnud sage vürstide üleminek nii Moskva teenistusest Leedu teenistusse kui ka vastupidi viitab, et olulist usulist erinevust või ka rõhumist ei tuntud, vaid ustavust muutes jäädi samasse õigeusklikku ruumi (Krom 2010, 81-82, 108-109). Borys Gudziaki arvates oli siiski tõepoolest nähtav Aleksandri püüd oma riigis usulist pilti tasandada ja õigeusklikke katoliiklusele lähendada, kaitstes ja laiendades Kiievi kiriku õigusi ning julgustades metropoliit Jossifit astuma samme kirikuuniooni taaselustamise suunas (Gudziak 2001, 53). Tõenäoliselt oli Ivani arusaam Leedu õigeusklike olukorrast osaliselt formuleerunud kuulduste põhjal, et tema tütar võidakse Leedus usuliselt rõhuda. See ei olnud alusetu: paavst Aleksander VI (1492-1503) soovitas Leedu Aleksandril, kui too oli juba ka Poola troonile asunud (1501), sundida oma naist katoliiklusesse pöörduma, vabastades taolisel eesmärgil Aleksandri ka Moskva suurvürstile antud lubadustest (Gudziak 2001, 55). Samuti, kohalikud usumehed püüdsid Jelenat tõesti kirikuuniooni asjus veenda: Lvivi katoliiklik piiskop ja tema Smolenski õigeusklik ametivend olid 1499. aastal pöördunud Aleksandri abikaasa poole just uniooni puudutavatel teemadel, seejuures kirikuuniooni taaselustamisplaanidele leidis toetajaid ka Jelena enda õukonnas. Ivan suhtus usuküsimustesse tõsiselt, kuna ta oli Aleksandrile oma tütre naiseks andnud tingimusel, et see peab jääma õigeusklikuks (Halecki 1968, 110-113). Segase signaali, mis vaid kinnitas Ivani kahtlusi, võis saata ka vastuoluline kiri tütrelt: Rahustamaks ägenenud olukorda, kirjutas Jelena abikaasa näpunäidete järgi oma isale kirja, milles andis teada, et Aleksander ei avalda Ivani tütrele mingisugust usulist survet – küll teevad seda kohalikud vaimulikud, kes õigeusklikke pealegi halvasti kohtlevad. Ivani äärmiselt tõsist suhtumist taolistesse probleemidesse näib kinnitavat ka asjaolu, et hiljem, kui Leedu ja Moskva suurvürstiriigi vahel rahu sõlmitud oli, kaalus Ivan Jelenale sobivama abikaasa otsimist, mille peale Jelena aga demonstreeris taaskord ustavust abikaasale,

leides, et antud abielu saab lahutada vaid paavsti nõusolekul (Florja 2008, Internet).

Nagu uniooni jõustamisel Kazimierzi valitsuse all, kerkisid ka Aleksandri valitsemisajal aset leidnud uniooni taasjõustamisel esile keerulised poliitilised sõlmpunktid. Taaskord oli Euroopas aktuaalne türklaste oht ning paavst vajas türklaste vastu võitlema suurjõude, kes olid aga hõivatud omavaheliste arveteklaarimistega. 15. sajandi lõpul ja 16. sajandi alguses olid Jagelloonide valitsuse all nii Leedu, Poola kui ka Ungari ja Böömimaa ning mõningad piirkonnad olid tõepoolest türklaste poolt ohustatud. Kuigi aastal 1500 sõlmisid Jagelloonide valitsetavad maad Prantsusmaaga formaalselt türklastevastase liidu, kus oli kaasa löömas ka Veneetsia, siis reaalselt oli tegu vastukäiguga Habsburgide ambitsioonidele nende agaras suhtluses Moskva suurvürstiga. Samas olid Jagelloonid keerulises olukorras: Poola soovis sõlmida türklastega, kellega alates 1497. aasta ebaõnnestunud sõjakäigust vaenujalal oli olnud, rahu, ning Leedu oli sõjas moskoviitidega (Halecki 1968, 114, 116-117, 120-121). Samas lisandus veel üks takk: Jossif oli 1499. aastal jõudnud Pühale Toolile truudust vanduda, kuid kui 1501. aasta kevadel saadikud Roomas paavst Aleksander VI'ga kõnelustele asusid, oli paavst uniooni taastamisest küll väga huvitatud, kuid, kaheldes ruteenlaste siiruses, soovis enne otsustavalt tegutsema asumist saata kohapeale oludega tutvuma usaldusisiku – plaan, mille lükkas Leedu saadik määramata kaugusse, tuues põhjuseks soovimatuse ärritada moskoviite, kellega ometi juba sõjas oldi. Põhjuseid, hoidmaks ära paavsti otsest sekkumist kohapeale saadetava saadiku näol, oli vähemasti kaks. Esiteks soovisid leedulased hoida paavsti saadikuid eemal, et hoiduda ärritamast türklasi, kelle võimuses oli suunata krimmitatarlased Leedu vastu tegutsema. Teiseks asjaolu, et paavsti prioriteediks ei olnud toona mitte niivõrd katoliku kiriku alade suurendamine, kuivõrd silmapiiril terendav vajadus taaskordseks türklastevastaseks koalitsiooniks, mis dikteeris toonased paavstluse poliitilised käigud ning millisest vaatepunktist lähtumist oli Leedu ja Poola hierarhid oodata ka antud juhul. Nimelt oli paavst, korraldades türklastevastast kampaaniat, saatnud Poola kuningale teate, mille kohaselt soovis ta, et kuningas teeks mõneks ajaks oma teiste vastastega rahu – mis loomulikult ei käinud kokku kuninga plaanidega (Halecki 1968, 112-117). Aleksandri vend Jan Olbracht oli Poola kuningana aga leidnud moskoviitide 1500. aastal alustatud ründes Leedu vastu sobiliku põhjuse jätmaks paavsti ees taoline lubadus täitmata (Nowakowska 2004, 139). Kuigi paavsti soov kohapealsete oludega usaldusisiku

vahendusel tutvuda lükati tagasi, ei soovinud ta sellegipoolest jätta kasutamata süllekkukunud võimalust ning palus suurvürstil ja Vilniuse piiskopil abistada Jossifit igati. Samas andis Aleksander VI teada, et soovib hilisemal ajal uniooni seadustamiseks siiski võimalusel saata oma usaldusisiku. Lisaks jagas ta juhtnöörid, mil moel käituda, et Jossif saaks paavsti poolt aktsepteeritud metropoliidiks (Halecki 1968, 118-119).

Borys Gudziaki hinnangul poliitiline tahe kirikuuniooni kehtestamiseks rauges selgelt juba sajandivahetuseks (ehk paavstlikke saadikuid enam ei vajatud), üheks peamiseks põhjuseks Jossifi juhitud ettevõtmise põrkumine Aleksander VI poliitikaga (Gudziak 2001, 55). Lisaks suri plaanides tähtsal kohal olnud Jossif, kuigi võib-olla olid suurejoonelised plaanid jäetud katki juba siis, kui sai selgeks, et Rooma ei kavatse sallida säärast topeltalluvust nii Esimesele Roomale kui ka Teisele Roomale ehk antud juhul Konstantinoopoli patriarhile, nagu oli Ruteenia aladel kombeks olnud. Samuti on tõenäoline, et meelemuutus tulenes uuesti kerkinud poliitilisest vajadusest püüda Moskvaga rahu hoida (Halecki 1968, 114-121). Kiievi metropoliitide ja kuuria vahelised suhted sisuliselt lakkasid peaaegu sajaks aastaks, kuigi tegelikus kohapealses elus toimus katoliiklaste ja õigeusklike suhtlus küllaltki ladusalt ning nii Leedu kui ka Poola alade õigeusklikud orienteerisid end järjest enam lääne poole (Halecki 1968, 122-123). 1490. aastatel tõusetunud olukorra näol, kus Leedu võimuringkondades sooviti näha kirikuuniooni taaselustumist, oli tegemist poliitiliselt motiveeritud projektiga, mis jäi otsese vajaduse kadumisel ning paavstipoolsete nõudmiste ilmnemisel tagaplaanile.

3.3 Katoliiklaste ja õigeusklike kontakt Ruteenia aladel

Ferrara-Firenze uniooniga seotu on vaadeldav kui lihtsalt teistsugune ja mõningal määral järeleandlikum lähenemine Poola ja Leedu usuküsimustele, mitte põhjanevalt uus toimimissüsteem. Kuigi leiame mõningaid jälgi ja arvamusi sellest, et kirikuuniooni tingimustes laabus koostöö katoliiklaste ja nende unioonipartnerite vahel kohati sujuvalt ning teame ka, et üks ja teine juhtiv suguvõsa nii Poolas kui Leedus olid pikkade traditsioonidega õigeusklikud, kusjuures magnaatidevahelised tülid võrsusid ambitsioonidest ja isiklikest pahakspanemistest tulenevalt, mitte religioosselt-kultuuriliselt baasilt (Halecki 1968, 131), siis samuti leiame hulgaliselt vihjeid asjaolust, et näiteks poola juhtivates ringkondades ei peetud õigeusklikke katoliiklastega

võrdväärsseteks ka juba uniooni tingimustes. 1476. aastal saatsid Kiievi kirikusüsteemi esindajad eesotsas metropoliidikandidaat Misailiga ning koos 13 Ruteenia aadli esindajaga paavst Sixtus IV'le ühispöördumise, milles tunnistasid paavsti kui Kiievi kiriku kõrgeimat juhti ning palusid Ruteenia aladele kahte saadikut. Põhjuseks olukord Poola ja Leedu aladel, kus mitmed katoliiklastest kirikumehed vaenu õhutasid ning kreekapärase õpetuse järgijaid hereetikuteks nimetasid. Paavsti saadikute, kui nad oleks saabunud, ülesandeks oleks olnud poolte lepitamine (Gudziak 2001, 50-51). Vaadates aga pilti laiemas plaanis, siis järgneval aastal nõudis ka paavst ise Poola kuninganna kui tähtsa katoliikliku kuninga naise katoliseerimist! (Halecki 1968, 114, 120). Matthew Raphael Johnson spekulatsioonide isegi, et arvesse võttes poola aadlike tegevusvabadust ning teada-tuntud (!) põlgust õigeusu vastu, oleks vene talupoegade elu Poola alluvuses olnud keerulisem, kui see oli Moskva suurvürsti võimu all, leides, et õigeusklike koheldi Poolas ja Leedus kui teisejärgulisi kodanikke. Katoliseerumine neil aladel tulenes sellega kaasaskäivatest hüvedest – see pakkus võimaluse osaleda kultuurielus ja võimaldas ühiskonnas paremat positsiooni (Johnson 2003, 47, 49-50).

Olulisi pingeid Leedu ja Poola aladel põhjustas kohaliku katoliku kiriku juhtide vajadus tähtsustada katoliku kirikut kui Kiievi kirikusüsteemist täiuslikumat või ka isegi õigemad. Nimelt tähendanuks kahe usu ühiste aluste ja võrdsuse tunnistamine Ruteenia alade katoliiklikele kirikumeestele selget tähtsuse vähenemist, olles ümbritsetud arvuliselt suuremast hulgast Kiievi kirikule alluvatest usklikest (Gudziak 2001, 56). Kuigi Ferrara-Firenze kontsiilil saavutatud kohaselt pidanuks üks konfessioon teisega võrdne olema, kasutasid katoliiklased hiljem 1452. aastal paavst Nicolaus V poolt Vilniuse piiskopile läkitatud mitmetitõlgendatavat kirja, õigustamaks õigeusklikest katoliiklaseks pürgija taasristimise nõuet. Segaduse lahendas Aleksander VI, määrates selgeks korra, et kui katoliiklaseks pürgijad ütlevad lahti oma senistest puudujääkidest, ei ole neid vaja uuesti ristida (Halecki 1968, 119). Albert Maria Ammann täpsustab, et antud kiri oli adresseeritud Leedu kirikule ning dateeringuks märgitud 22. juuni 1501 (Ammann 1942, 311). Ometi nõudis seesama paavst uniooniplaanide eestvedaja Kiievi metropoliidi Jossifi taaskordset ametissepühitsemist katoliikliku piiskopi poolt, samuti nimetades ruteenlaste õpetust alavääristava terminiga ning mõningatel juhtudel viidates antud õpetusele kui hereesiale kalduvale või ebapuhtale (Gudziak 2001, 54-55). Probleemi olemasolust annab kinnitust ka Ivan III tütre Jelena kiri isale, mis, kuigi

kirjutatud küll selgelt Leedu poliitilisi eesmärke silmas pidades, räägib ka asjaolust, et mõned kirikumehed suhtuvad temasse halvasti ja leiavad, et Jelena ei ole ristitud (Florja 2008, Internet).

Johannes Sacranus koostas reaktsioonina metropoliit Jossifi paavstile läkitatud alandlikule ja ustavust kinnitavale kirjale pamfleti „Elucidarius errorum ritus Ruthenici“, milles ründas ruteenlaste konfessiooni paljusid tahke ning samuti moraaltunnetust. Sacranus leidis, et katoliiklusesse pöördunud on vaja taasristida ning ründas teisel arvamusel olijaid. Ruteenlaste kohta avaldas ta arvamust, et tegemist on hereetikutega, kes on ka kreeklastest halvemad; kes muuhulgas õigustavad katoliiklaste mõrvamist ning kellega ei ole ka kirikuunioon mõeldav nende kirikusüsteemi ebataielikkuse tõttu. Seetõttu ei ole mõeldavad kompromissid, vaid aktsepteeritav on vaid ruteenlaste asumine katoliikliku kiriku alluvusse ja nendepoolne katoliku usu omaksvõtmine. Taoline pamflett ei olnud erandlik ning taoline suhtumine oli üks teguritest, mis peletasid ruteenlasi taaselustamast kirikuuniooni (Gudziak 2001, 54-57). Thomas Wünsch näeb Sacranuse pamfleti sisus juba varasemal ajal formuleeritud ideestikku katoliku kiriku unioonist õigeuskikirikuga, mille kondikava sai kirjalikult formuleeritud hiljemalt 1439. aasta Ferrara-Firenze kontsiili lõppotsustena ning mida poleemiliselt väljendas Johannes Sacranus oma traktaadis. Antud ideestiku aluseks oli katoliku kiriku hierarhide vajadus hoida oma positsiooni ning taolist asjaolu silmas pidades ei saanud ka uniooniplaanides aktsepteerida õigeusklikke võrdsete partneritena. Unioon õigeusklikega pidanuks tähendama skismaatikute tagasipöördumist katoliku kirikusse (Wünsch 2008, 84-85). Sacranuse pamflett oli kirjutatud mõjutamaks eelkõige Rooma kirikumehi, et need laseksid jätkuda Poola ja Leedu aladel senisel ebavõrdsusel. Pamfleti Roomale orienteeritus on ilmne asjaolust, et ruteenlasi nimetati selles kreeklastest hullemateks. Oleks Sacranus suunanud teksti kohalikule lugejale, ei oleks ta kasutanud taolist võrdlust, mis oma sügava negatiivse tooniga pannuks ruteenlased pigem ida poole vaatama (Mončak 1987, 240-241).

Omandatud territooriumite katoliseerimisega olid Poola ja Leedu varemgi vaeva näinud, usku paljudel juhtudel jõuga peale surudes (Johnson 2003, 50). Leedu oli 14. sajandi jooksul enda kätte haaranud suured traditsioonilised vene alad, venestudes seeläbi järjest enam ka ise ja tõustes Moskva rivaaliks, omades samuti ambitsioone vene alade kogumiseks. Samas tingis 1399. aasta kaotus Vorskla jõel tatarlaste käe läbi

olukorra, kus Leedu oli sunnitud Poolaga senisest tihedamaid suhteid otsima, selle läbi lähenedes katoliiklusele ning halvendades veelgi oma positsiooni võitluses vene alade kogumise ja sellesuunalise legitiimsuse eest. 15. sajandi keskpaigas, Kazimierz IV valitsusajal, tõmbusid aga Poola ja Leedu taolistest plaanidest tagasi. Selleks ajaks oli Moskva positsioon seoses 1439. aastal välja kuulutatud kirikuuniooni selge tagasilükkamise ja iseseisva kiriku alustalade paikapanemisega ka Leedu omast selgelt tugevam (Poppe 2007, 16-17). Seega näib tõenäoline, et, minetanud võimalused, mis olid Leedu jaoks olemas 14. sajandil, kuid soovides äärealasid tihedamalt siduda, muudeti sobivate olude esilekerkimisel lähenemismurka. Selleks oli riigi õigeusklike sidumine Ferrara-Firenze uniooniga ning selle läbi vastandumine idanaabrile. Valitsetavate õigeusklike alade katoliseerimine ja kultuuriline lähendamine oli Poola ja Leedu riigi stabiilsuse huvides.

4. Paavstlik vaade unioonile seoses Moskva positsiooni muutumise ja uue jõuvahekorra kujunemisega

Paralleelselt Ivan III ajal aset leidnud riigivõimu olulise tugevnemisega toimus Moskvas mõningane ümberorienteerumine idast lääne poole. Pärast mongolitest selge sõltumatuse saavutamist 1480. aastal ning üha enam läänemaailmaga suheldes võeti abiks eesmärkide taotlemisel üle paljuski ka lääne väline kultuur. Suheldes keiser Friedrich III'ga, kes esialgu oli olnud moskoviitide vastasleeris, kuid siis näinud Ivan III's võimalikku toetajat keisri poliitikale, sai moskoviitidele ilmseks, et võrdväärsseteks suheteks vajab Moskva valitseja võrdväärse kombestiku ja tunnuste sisseseadmist. Näiteks võttis Ivan lääne valitsejatele suunatud kirjades kasutusele lääneliku titulatuurikuju, lääne saadikuid hakati võtma vastu Habsburgidelt üle võetud protokollil alusel, Ungarist võeti üle kuldmüntide kujundus (Alef 1966, 1-2, 9-10) ning kasutusele võeti kahepealise kotka motiiv. Ühe teooria kohaselt võeti see kasutusele seoses Sofia Palaiologose Moskvasse siirdumisega ning omab seega Bütsantsiga tugevat seost. Teise teooria kohaselt võtsid moskoviidid kahepealise kotka üle Püha Rooma keisririigist. Kolmas teooria räägib, et antud idee jõudis Moskvani õigeusklikelt lõunaslaavlaste aladelt (Horoškevič 2008, 65). Samuti ehitati 1491. aastal Punasele Väljakule viiv peasissekäigutorn, millel oli välismaalaste tarvis ladina keeles edasi antud suurvürsti titulatuur. Itaalia ehitajad olid Moskvas hinnas ning eriti 1490. aastatel toimus Moskva ja Põhja-Itaalia vahel aktiivne suhtlus. Põhja-Itaalia meistrite tegevuse tulemusena muutus Moskva ilme oluliselt. Itaallased olid samuti olulised rahapaja arendamisel ning muuhulgas sõjaväe ümberkorraldamisel (Welch 2007, 86-98).

Kas eelnevast võiks arvata, et moskoviidid olid katoliiklaste suhtes leebunud ning reaalseks muutus ka Moskva-Rooma ehk suurvürsti-paavsti kahepoolne ja viljakas suhtlus? Siiski ei suudetud esile kutsuda Moskva suurvürstiriigi meelemuutust. Näib, et taolisele solvangule, nagu seda oli moskoviitide ükskõiksus katoliku maailma lähenemispüüete vastu, järgnes jähnenemine sajandi lõpukümnendil, sest paavst toetas 1496. aastal plaani ristisõjaks venelaste vastu, nagu ta hiljem seda tegi ka 1503. ja 1506. aastal (Poe 2000, 18-22). Seega Rooma poolt, vaatamata moskoviitide ja itaallaste tihenenedu suhtlusele, sajandivahetusel erilist sula täheldada ei saa. Samuti ei mõjunud Rooma-poolne jahedus Ivan III'le tegutsemapanevalt: Ivan III ei huvitunud Poola

saadiku poolt tõstatatud Firenze uniooni temaatikast ning kui saadik esitas ettepaneku Poola-Moskva ühendsaatkonnast Rooma, leidis Ivan, et selleks puudub vajadus (Halecki 1968, 121). Samas on võimalik leebumise trendi pikemas plaanis ikkagi mõne näite varal jälgida. Moskva suurvürst Vassili III, kelle kohta olid unioonimeelsed moskvalased levitanud arusaama, nagu too ei olekski põhimõtteline unioonivastane, näib olevat olnud tõepoolest katoliku kiriku suhtes leebemalt meelestatud kui tema eelkäijad. Juba dekaad pärast moskoviitidevastaste ristisõjaplaanide toetamist oli paavstluse suhtumine muutunud. 1513. aastal oli paavstitoolele asunud Leo X, kes, vaimustatuna Moskvast Saksa ordu saadiku kaudu saabunud ekslikust infost, mille kohaselt suurvürst Vassili jaoks olevat kirikute unioon mõeldav, saatis Moskvasse alates 1519. aastast kolmel järjestikusel aastal saatkonnad võimaliku uniooni arutamiseks ning kristlaskonna laiemaks koostööedendamiseks türklastevastases võitluses (Poe 2000, 22-23). Kuigi käegakatsutavat sellest ei sündinud, ei lükatud nähtavasti paavstipoolseid ponnistusi ka eelneva suurvürsti ajast tuntud kategoorilisusega tagasi. Nimelt, kui paavst Clemens VII 1524. aastal saatis taaskordse delegatsiooni Moskvasse uniooniküsimust arutama, ei saavutatud kokkuvõttes küll positiivset tulemust, kuid suurvürst saatis Rooma enda delegaadi Dmitri Gerassimovi, andes seeläbi aimdust vähemasti valmidusest omada katoliku kirikuga läbikäimist (Poe 2000, 22-24). Seejuures Gerassimoviga seondub ajalookirjutuses mitmeid probleeme. Päriselt ei olda ühel nöl ka temale 1525. aastal Rooma külastamiseks suurvürsti antud õigustes – oli ta saadik või pelgalt käskjalg? On leidunud arvamusi, mille kohaselt Gerassimov oli toona pigem käskjalg (Grigorovič' 1834, 20-21; Kazakova 1988, 195). Lisaks, kuigi nii Poe kui ka Pierling räägivad Gerassimovist kui suurvürsti saadikust, jättes mulje temast kui ainukesest tol korral Moskvast läkitatud inimesest (Poe 2000, 24; Pierling 1892, 34), on tõenäolisem, nii pikale teekonnale saadeti Moskvast suurvürsti esindama siiski saatkond, millele võiks viidata ka Paolo Giovio raamatu pealkiri „Libellus de legatione Basilii magni Principis Moschoviae ad Clemente. VII. Pont. Max.“ (Giovio 1525), millest „Libellus de legatione“ on tõlgitud kui „raamat saatkonnast“ (Malein & Kudrjavcev 1997, 255). On tõenäoline, et Gerassimovile pöörati ebaoproportsionaalselt suurt tähelepanu tema hea keeleoskuse tõttu, mistõttu ta antud kultuuridevahelises kontaktis väljapaistva rolli omandas.

4.1 Kolmanda Rooma idee Moskva riigis

1453. aasta Bütsantsi langemise šokist taastuma hakates mõistsid erinevate Vene vürstiriikide juhid ja ideoloogid, et õigeusu maailmas on nad tõusmas ääremaast hoopis kultuuri peamiseks kandjaks ja keskuseks. Seega ei tõusetunud idee Kolmandast Roomast nähtavasti mitte kohe ja veenvalt Moskvast, vaid sarnane idee – idee, mille kohaselt riik on maailma kese ning selle valitseja kui Teine Constantinus – Tveris munk Foma kirjutises ja nähtavasti aastal 1453 (Andrejev 1980, 94), ehk ilma viivitusega, arvestades Konstantinoopoli kui Teise Rooma langemist. Marshall Poe väitel aga puuduvad allikad, mille põhjal saaks väita, et Moskvat oleks otseselt Kolmandaks Roomaks nimetatud enne 16. sajandit. Tegelikult oli aga meelitavate nimetuste andmise näol tegemist traditsiooniga ning kuigi Bütsantsi langemine andis tõepoolest võimaluse viidata Moskva tähtsuse tõusule õigeusklikus maailmas, oli varasemalgi ajal omistatud valitsejatele ja seega ka riikidele taolisi nimetusi – juba 11. sajandi Kiievi suurvürsti on allikates nimetatud Uueks Konstantinuseks, ometi kui Konstantinuse õiguspärased pärijad samal ajal Bütsantsi üle valitsesid. Konstantinoopoli nimetati aga Uueks Roomaks alates aastast 381, mis andis aluse seostamiseks oluliselt hilisemal ajal Moskvat Roomaga (Poe 2001, 413-414). Bütsantsi langemise järel jõuti mitmetes Venemaa keskustes arusaamale, et justnimelt nemad on õigeuskliku maailma keskmeks ja kindluseks. Pihkva munk Filofei aga nägi 16. sajandi keskpaigas Kolmanda Roomana Moskvast suurvürstiriiki (Döpmann 1967, 156-157), riiki, mis oli tõusuteel ning millel oli ka ehk kõige rohkem alust kuulutamaks end Kolmandaks Roomaks – nimelt oli Moskva suurvürst Ivan III (1462-1505) olnud abielus Bütsantsi viimase keisri lähisugulasega ning tituleerinud end kui „isevalitseja“ (Laats 2009, 104), seejuures Ihor Mončak märgib, et juba Sofiat teel Moskvasse saatnud paavsti legaati Bonumbre pidi Moskvast viibides nägema, mil moel Ivan III selle abielu abil Kolmanda Rooma ideed jõustab (Mončak 1987, 202). Isevalitseja tiitli omandamist on palju koheldud justkui dramaatilist muutust vene poliitmaastikul – tegelikult aga jätkus toetumine bojaaridele, kellega mitteametust ei saanud suurvürst, mistahes nimetuse ta ka võtnuks, endale lubada (Johnson 2003, 44-45).

Kolmanda Rooma idee teket saab lisaks Bütsantsi otsesele langemisele ning sellest tulenenud muudatustele siduda aga ka juba varasema sündmusega – Ferrara-

Firenze kontsiiliga (1438-1439). Tahtmatutes võõrast kirikupead tunnistada enda kiriku kõrgeima juhina, tärkas õigeusu puhtust nõudev suund ning tahtmatust kannatada bütsantslaste tehtud vigade pärast. Taoliselt iseseisvudes oli Kolmanda Rooma idee tõusetumine usu kaitseks vajalik (Johnson 2003, 49-50). 16. sajandil kindlustas Moskva riik oma positsiooni vene alade valitsejana. Lisaks oli Moskva suurvürst ainus sõltumatu õigeusklik valitseja ning seega õigeusu ainus kaitsja, roll, mida võeti tõsiselt (Laats 2009, 105). Samuti on võimalik, et Kolmanda Rooma ideestik loodi vajadusest konkureerida Poola ja Leedu aladel 15. sajandi teisel poolel levinud kirikuuniooni propageerivate ideedega, mistõttu loodi vastukaaluks etnotsentristlik õigeusku tähtsustav ideestik (Kämpfer 2001, 432).

Siinkohal oli venelaste uhkuse arengus üheks olulisemaks ideoloogiks Filofei, keda traditsiooniliselt on peetud Pihkva lähedal asuva Eleazarovi kloostri mungaks, kelles aga Frank Kämpfer arvab olevat ära tundnud suurvürsti endise lähikondlase Fjodor Kuritsõni, kes oli nimetatud kloostrisse lahkunud ning kelle elukäik paljuskii sobib Filofei kohta teadaolevaga (Kämpfer 2001, 432-434). Lisaks ehk 16. sajandi keskpaigaks juba levinumale arusaamale Moskvast kui „kogu kristlaskonna“ (ehk õigeusklike) juhust, oli Filofei esitanud ka apokalüptilise väite-hoiatuse, mille kohaselt käesolevale, järjekorras kolmandale võimukeskusele, ei pidanud neljandat iialgi järgnema. Filofei ei jättnud aga ka enda teada eelnevate keskuste – Rooma ja Konstantinoopoli – langemise põhjuseid. Esimesel juhul oli põhjuseks hereesia, kuid ka teisel juhul usu rikkumine – Filofei nimetab Konstantinoopoli kiriku langemise põhjusena 8. kontsiilil aset leidnud kirikuuniooni (Lettenbauer 1961, 52). Võib arvata, et oma arvamusalalduses riigi säilimist ja usu puhtust sidunud Filofei ei olnud antud mõttega suuna kättenäitaja, vaid kordas teiste ideoloogide varasemaid väljaütlemisi. Filofei ettekuulutus on kirjutatud vastuseks Pihkva djaki Mihhail Misjur-Munehini nõuküsimisele seoses Stoffleri astroloogilises teavikus ette kuulutatud ja 1524. aastal täide läinud veeuputusega (Gol'dberg 1989, 471-472). Filofei ja Kolmanda Rooma idee tõusetumine on suures hulgas ajalooetes esitatud lahutamatu kombinatsioonina. Marshall Poe lükkab sellise ajalookäsitluse ümber, kirjutades, et kuigi Filofei ja tema õeldu olid omaaegsetele haritlastele tuntud, ignoreeris sekulaarne võim tema ideid ning Pihkva munga (Poe sõnakasutus) sõnad vajusid unustusse, juhutamata sisse uut eposhi. Filofei väljendatud ideede laialdane seostamine Kolmanda Rooma doktriiniga sai hoo

sisse 1860. aastatel seoses nimetatud visiooni publitseerimisega (Poe 2001, 413).

4.2 Huvi kasv moskoviitliku Venemaa vastu

15. sajandi lõpust alates ilmus Lääne-Euroopas trükitis hulganisti võõraid maid ja rahvaid kirjeldavat materjali ning antud voolu tulemusena said mitmel korral kirja ka ülevaatlilikud teosed Venemaa ja venelaste kohta. Etnograafilist lähenemist soosisid nii humanistliku mõttesuuna levik kui ka renessansilike klassikaliste autorite jälgendamine. Kui taoliselt lähtekohalt võib näha etnograafias uudishimust ja reisisoovist ajendatud ettevõtmisi, siis peatselt asuti edendama juba ka poliitilist etnograafiat – koostati kirjeldusi, eesmärgiga anda täpsete olustiku- ja rahvastikukirjelduste läbi poliitilistele ringkondadele informatsiooni. On nähtav, et poliitilisest huvist tulenevalt koostati 15. sajandi teisest poolest alates suurel hulgal materjale Ottomani türklaste alade elu ja olustiku kohta. Ka Venemaa kohta ei kirjutanud etnograafid vaid puhtast huvist kauge rahva ja maa kohta, vaid seoses eriti Ivan III ajal märgatavalt suure Moskva riigi laienemisega üha lääne suunas, olid katoliiklikud liidrid, eriti need, kes end esimestena ohustatuna tundsid, väga huvitatud Venemaal aset leidva kohta informatsiooni saamisest (Poe 2000, 14-16).

Ka itaallaste huvi Venemaa vastu kasvas eriti 15. sajandi viimasel veerandil, kui Venemaa sõjaline jõud muutus järjest silmatorkavamaks. Samas, kuna Moskva riik tugevnes ja arenes igakülgselt, oli oluliseks suhete tihenemise allikaks ka näiteks venelaste soov meelitada Itaaliast enda juurde mitmesuguseid meistreid. Eelnevalt, näib, olid sidemed olnud äärmiselt nõrgad, sest Ambrogio Contarini, itaalia kaupmees-saadik, kes pooljuhuslikult Venemaale sattus, kirjeldab üksikasjalikult sakslaste ja poolakate head karusnahaäri venelastega (Skržinskaja 1971, 229). Samale tekstile tuginedes järeldeb Marshall Poe, et vene karusnahaäris itaallased kaasa ei löönud (Poe 2000, 17). Sellegipoolest oli itaallaste kohalolu märgatav juba 14. sajandil, kusjuures Inna Šarkova nimetab just itaallasi Venemaa lääne kaupmeestele avajana (Šarkova 1981, 14-15). Siiski toetab arusaama itaallaste leigest Vene-suunalisest huvist asjaolu, et veneetslased, kes kõigkõimalike sidemete ning ülestähenduste rohkuse poolest tuntud, ei koostanud Venemaa kohta eraldi aruannet (Poe 2000, 17-18). Asju aeti, võib öelda, poolpimesi – kuna näiteks Milano valitsejad, usutavasti omamata vene asjadest selget pilti, pidasid

moskoviitidega läbirääkimisi mitmel teemal, kusjuures mitte vaid lihtsatel puhkudel nagu meistrite saatmine Venemaale, vaid ka laiemas huviorbiidis püsinud teemadel nagu Sofia Palaiologose ja Ivan III abielu kavandamine ning türklaste-temaatilised arutlused (Poe 2000, 18).

4.3 Venelased kui türklased

Katoliiklikud maad ei olnud 15.-16. sajandi vahetusel kaugeltki ühtsete huvidega või kui ka nõustuda, et katoliikluse idapiiril asetsevate riikide ühiseks huviks oli piiride kaitse või ka usu kaitsmine, siis ometi olid sel pikal rindejoonel vastasteks erinevad vaenlased. Venelasi, kes olid poolakate ning eriti liivimaalaste jaoks nii ühtepidi hädavajalikeks kaubanduspartneriteks kui ka suurimaks ja üha tugevnevaks julgeolekuohuks, nägi paavsti kuuria tihtipeale suure potentsiaaliga liitlasena väga mitmes küsimuses. Samas türklastest lähtuv oht, mis oli paavstlusele nõndavõrd käegakatsutav ja reaalne, võis näida liivimaalastele kauge ja teisejärguline. Kasutades ära asjaolu, et katoliiklik maailm venelastest ja sellest kaugest piirkonnast üldiselt kuigivõrd head arusaama ei omanud, asusid asjast huvitatud osapooled laiemat üldsust harima endale sobivas võtmes. Nimelt, paavstluse teadvusesse negatiivses võtmes kerkis Venemaa teravamalt seoses liivimaalaste ning poolakate tõstatatud probleemküsimustega. 15. sajandi lõpukümnenägil oldi Liivimaa murelikud idas tugevneva agressiivse Moskva riigi arengute tõttu ning Saksa ordu Liivimaa haru otsustas venelaste vastu keisrilt ning paavstilt abi otsida. Paavstilt saadi nii 1503. aastal kui ka 1506. aastal luba jutlustada venelaste-vastase ristsõja tarvis. 1503. aastal saadi Aleksander VI'lt taoline luba pärast pikaajalist kaalumist, kusjuures 1496. aastal oli sarnane luba antud Rootsi riigi regendi Sven Sture taotluse alusel ning 1505 sai ka Poola kuningas Aleksander taolise õiguse. Liivimaalastele antud õigust indulgentsikampaania abil maa kaitsmiseks raha koguda pikendas Julius II ohu püsimise tõttu aastal 1506 (Paulus 1923, 220-222) ning selle alusel jutlustati aastatel 1507 kuni 1510 (Thumser 2011, 135). 1508. aastal võeti indulgentside müümise hoogustamiseks kasutusele teos „Eynne schonne hysthorie van vunderlyken gescheffthen der heren tho Lyfflanth myth den Rüssen vnde Tartaren“, milles lugejat püüti veenda skismaatikutest venelaste ja uskmata tatarlaste vastu võitlemise vajalikkuses. Antud teose autor ei ole

kindlalt teada – selleks on pakutud toonase indulgentsimüügikampaania ülemkomissari Christian Bomhowerit, kuid leidub ka sellele seisukohale vastu rääkivaid asjaolusid. Siiski näib, et kirjatöö autor oli, kui mitte Bomhower, siis keegi tema lähikondlastest (Thumser 2011, 134-138). Nimetatud teosega kaasnes tõenäoliselt ka puulõige, millel moskoviite kujutati kui türklasi. Propagandas kujutati Saksa ordu Liivimaa haru kui kristlaskonna eelposti ning kaitset kogu kristlaskonnale – sama joon oli läbiv ka 1514. aastal Sigismundi algatatud venelaste vastases kampaanias, mille kohaselt venelased on võrreldavad türklastega ning neid uskmatauid hoiavad vaos vaid poolakad ning leedulased. Huvitaval kombel leidsid poolakate poolt kuuriale saadetud moskoviitide vastu suunatud sõda lahkavad kirjad koha türklastevastasele ristsõjale pühendatud kogumikus (Poe 2000, 19-21). Samast ajajärgust pärineb ka Albert Krantzi, Hansa liiduga tihedalt seotud haritlase kosmograafiline töö „Wandalia“, mis, kuigi valmis juba enne aastat 1504, nägi trükivalgust alles aastal 1519. Selles annab autor muuhulgas ülevaate Hansa liidu ja vene suhetest, edastades pildi suurvürstist kui selgest türannist ja ristirahva vaenlasest, kes lääne suunal tungides on rõhunud nii enda uusi alamaid kui ka lääne kaupmehi ning rünnanud Liivimaa piiregi (Poe 2000, 29).

Mis puudutab aga 1514. aastal mõningaid vilju kandma hakanud Poola kuninga Sigismundi kampaaniat paavsti äratamiseks venelastega seotud unistustest, siis antud üritus sai ette võetud poliitilistel kaalutlustel – Jagelloonide valdused olid sisse piiratud nende vaenlaste poolt, kes olid pealegi üksteisele oluliselt lähenenud. Peale selle näis paavst, tiivustatuna lootustest, et venelastest võiks saada head partnerid nii türklastevastases võitluses kui ka kirikuunioonis, olevat vene poolt selgelt nähtava Poola ja Leedu vastase agressiooni suhtes küllaltki ükskõikne või isegi suurvürst Vassili suhtes positiivselt meelestatud. Jagelloonide parim võimalus paavst äratada, näis olevat näidata veelkord, kuivõrd katoliiklusevastane suurvürst on ning veenda paavsti, et Jagelloonide pingutused hoidmaks venelasi eemal, on samas ka võitlus Rooma kiriku eest. Sellise jõulise retoorika teiseks küljeks oli paraku asjaolu, et antud olukorra valguses ei olnud tarvilik hakata tõmbama joont Poola ja Leedu alamate ning neist aladest ida poole jäävate Moskva suurvürstiriigi alamate vahele, vaid sõnades võideldi idaslaavlaste kui katoliikluse vaenlaste vastu (Halecki 1968, 128-129).

Mil moel aga võinuks üldse moskoviite näha kui türklasi ja neid kahte jõudu omavahel võrrelda? Paavstlikus poliitikas ei näi selleks ühest kontseptsiooni olevat –

kuigi vahel kardeti moskoviitide ja türklaste katoliiklastevastase ühisrinde moodustumist ja mõned moskoviite halvustavad materjalid sattusid türklasi käsitlevasse kogumikku, ei anna see ometi head arusaama laiemast mõistmisest. Kuigi on selge, et moskoviidid kerkisid (või kergitati) kauge kuuria teadvusse pigem periooditi ning arusaam neist ning neile asetatud lootused erinesid erinevatel aegadel drastiliselt, saab antud küsimust – mil moel võidi türklasi ja moskoviite samastada? – veidi avada Aeneas Silvius Piccolomini seisukohti uurides, kuna tegu oli omas ajas silmapaistva diplomaadi, humanisti, bürokraadi ja hiljem ka usujuhiga, juhtides paavst Pius II'na katoliku kirikut aastatel 1458-1464. Kuigi antud ajal (Piccolomini edendas türklastevastasust juba 1436. aastal Baseli kontsiilil) oli paavstlik suhtumine moskoviitidesse pigem kui potentsiaalsetesse liitlastesse, olid Piccolomini vaated „võõra“ probleemile, antud juhul türklaste kujutatud ohule, väga mitmekesised ning üldised. Esikohal oli mure ristiusu pärast islami agressiivsuse taustal. Huvitavaks teemaks on aga tema mure lääne kultuuri pärast. Ta leidis, et türklaste enesevastandamine läänele ning katoliku kirikule tooks endaga kaasa kultuurilise hävingu. Türklased olevat Konstantinoopoli vallutamisel hävitanud muuhulgas suure koguse raamatuid, mis vihjavat selle endise kultuurikeskuse edaspidisele kiirele mandumisele. Piccolomini jaoks oli türklaste näol tegemist praktiliselt barbaritega. Paavstiks saades aetas ta arusaadavalt rõhu kultuuri hävimisega seotud probleemidelt usuga seotule (Bisaha 2004, 39-44). Näib tõenäoline, et 16. sajandi alguses, mil paavst andis korduvalt loa jutlustada katoliiklaste vastu aktiveerunud venelaste vastu, kerkisid siin-seal üles ka mainitud kultuurilis-usulised mured.

4.4 Venelased kui mitmekülgsed liitlased etnograafide töödes

Paavstluse ja Venemaa vahel sajandivahetuse paiku puhunud külmade tuulte perioodi järel, eriti ajajärgul, mil peeti tõenäoliseks, et Vassili III näol on tegemist katoliku usku sümpaatseks pidava valitsejaga, on nähtav kuuria põhjalikkus vene olude uurimisel. Paavst Hadrianus VI (1522-1523) tellis Albert Campensé'lt, kuuria ametnikult, Venemaa kohta raporti. Järgmine paavst Clemens VII (1523-1534) tellis samal teemal töö tuntud ajaloolaselt Paolo Giovio'lt, kelle töö trükiti juba aastal 1525 ning mis põhines ühe moskoviitide saadiku küsitlemisel saadud teadmistel ja omas eesmärgi anda informatsioon edasi võimalikult tõetruult, vastandudes Campensé

püüdlikule optimismile. Giovio töö osutus 16. sajandi esimese poole nõutuimaks Venemaad käsitlevaks teoseks. Antud perioodi iseloomustab asjaolu, et autorid kirjutasid vene oludest, ise kohapeal pikemalt viibimata, toetudes peamiselt näiteks intervjuudele, teiste koostatud erisugustele töödele ning klassikalistele autoritele. Giovio kirjatükk ilmus 16. sajandi jooksul ladina keeles 9 kordustrukina, sellele lisandusid 4 trükki itaalia keeles ning 3 trükki saksa keeles (Poe 2000, 23-24, 26-27). Antud tulemusele toetudes võib väita, et tegemist oli ainsa esimese perioodi etnograafia, kellel oli taoline menu ning seda piirideüleselt. Igatahes näib, et püüti informatsiooni hankida ise, toetumata selleks Poolast ja käest libisevalt Liivimaalt tulevate teabele või siis ehk seda enam mitte sedavõrd usaldades (Poe 2000, 27). Näiteks eeldatavalt liivimaalaste kirjutatud „Eynne schonne hysthorie van vunderlyken gescheffthen der heren tho Lyfflanth myth den Rüssen vnde Tartaren“ on seni leitud vaid käsikirjalises variandis Uppsala ülikooli raamatukogust (Thumser 2011, 136-137).

Madalmaade humanist Albert Campensé, kuuria ametnik, leidis, et Roomal oleks palju võita, kui venelased vabastataks apostaatide seisundist ning sõlmitaks unioon. Nimelt võiks venelastest olla abi nii türklaste kui protestantide vastu ning katoliiklasteks sobiksid nad ülimalt hästi: lisaks sellele, et nad niivõrd sõnakuulelikud on, et suurvürsti käsul usku vahetada, on nad ka muul moel äärmiselt vagad ja moraalsed. Lisaks aga olevat õigeusk katoliku usule sarnane, erinedes vaid vähestes detailides, mis pealegi hingelise lunastuse koha pealt küllaltki ebaolulised on (Poe 2000, 23). Campensé rõhutatud venelaste moraalsus ja vagadus on ideaalid, mis iseloomustasid potentsiaalset päästjat. Samas sellises käsitluses venelased justkui vastandusid kreeklastele, kelle impeeriumi langemist oli vähemasti 15. sajandi teisel poolel nähtud paljuski kui põhjustatuna sealsete inimeste patuelust – arvamus, mis iseloomustas Konstantinoopoli langemisele järgnenud grekofoobse mõtte tõusetumist katoliiklikes maades (Housley 2012, 30). Siiski ka Paolo Giovio, ajaloolane, kes vene ühiskonnast ja usust kirjutas oluliselt mitmetoonilisemalt ning kainemalt kui Campensé, pidas silmas, et saabunud on õige aeg uniooni sõlmimiseks ning üheskoos protestantismi vastu võitlusseasumiseks (Poe 2000, 24). Tõese informatsiooni kogumine oli kõikvõimalike liitude saavutamiseks, õigete momentide tabamiseks ning sobiliku lähenemisnurga valimiseks ääretult tähtis. Näiteks kui paavst Leo X ja kuuria lootused 1517. aastal laekunud (vale)informatsiooni tagajärjel taas tõusetusid, tekkis peatselt etnograafide tehtud töö

najal lootus, et suurvürsti veenmise järel võiks alamad kiirelt ja suurema vastupanuta katoliseeritud saada, kuna selles riigis piisanuks selleks (teiste hulgas) Campensé arvates pelgalt käsust (Poe 2000, 22-23). Omalaadseks tunnistuseks suurvürsti võimu ulatusest on ka 1476.-1477. aastal neli kuud Moskvas viibinud diplomaadi ja kaupmehe Ambrogio Contarini päevikust leitavad ülestäheldused Moskva oludest, mille kohta Contarini mainib (lisaks üldistele linnakirjeldustele ja kaupade hindadele), et moskoviitidel puudub vein, küll aga teevad nad jooki meest, kasutades valmistamisel ka humalat – aga ka selle joogi valmistamise keelas suurvürst ära (Skržinskaja 1971, 102, 229).

Huvitaval kombel – kui leidus etnograafe, kes kuuria üritust toetades nägid Venemaa türannilaadses valitsejas justkui positiivset figuuri, mis teoorias võimaldanuks paavstlike eesmärkide täitmist, leidus 16. sajandi saadikute hulgas hulgaliselt ka neid, kes, vaadeldes vene elu kohapeal viibides, leidsid aga, et suurvürsti võimutäius, asjaolu, et seadusloome, muudatused seadustes ning ka nende rakendamine sõltusid tema suvast, muutis kogu süsteemi ebastabiilseks ning nägid taolises võimutäiuses pigem negatiivset (Poe 2000, 68). Sellises olukorras näib reaalne, et kui suurvürst ühel hetkel ka soovinuks uniooni kiriklikul tasandil või ühist sõjalist ettevõtmist türklaste vastu, seisnuks kõik taoline väga ebastabiilsetel alustel. Keeruliseks küsimuseks on ka see, kui võrd suurteks ideoloogilisteks järeleandmisteks olnuks kuuria 16. sajandi esimesel poolel valmis, saavutamaks venelastega üht või teist liitu. Nimelt, enamus sel perioodil Venemaale reisinud etnograafidest oli, toetudes oma kultuuriomastele arusaamadele, jõudnud seisukohale, et suurvürst on türann, kuna valitseb orjastatud alamate üle. Kuigi türannia kontseptsioon oli enamusele läänest Venemaale reisinutele ühemõtteliselt negatiivne, läheb antud juhul lugu keerulisemaks ning pole must-valge. Nimelt ei vastanud eestleitud türannia lääne-eurooplaste ettekujutusele antud valitsusvormist, erinedes sellest mitmes plaanis: esiteks ei olnud vene näitel tegemist justkui ajutise hälbega valitsemises, mis mööduva faasina ehk ei väärinuks pikemat käsitlemist, vaid oli Venemaal pikka aega kestnud ja suurema opositsioonita vorm. Omaaegsetel rännu- ja kirjameestel oli mitu seletust, miks rahvas ei tõusnud üles, kukutamaks türanni: ühed leidsid, et hirm oli liialt juurdunud ja pidev; teised leidsid, et mingil moel alamad armastasid suurvürsti ning seetõttu polnud neil midagi kehtiva korra vastu; kolmandad leidsid, et vastus peitub rahva iseloomus ja omadustes, mis teevad neist justkui

olemuselt orjad (Poe 2000, 166-167). Selgesti oli tegu kahe erineva maailmavaatega: eurooplastele oli üldiselt meelepärane valitsusvorm, kus valitsuse voli on piiratud, tagamaks üksikisikule suuremaid vabadusi selle mõiste euroopalikus võtmes. Samas venelased leidsid, et isaliku piiramatul võimuga valitseja on vajalik, hoidmaks alamaid õigel teel (Poe 2000, 225-226). Siin, kuigi kuuria oli kahtlemata kantud läänelikest ideedest, on veel üks harukoht: kuigi türannia on ebakristlik, siis selle nähtuse vene analoogi võinuks tõlgendada ning tõlgendatigi vastavalt olukorrale. Paistab, et taolisel universaalsuse ideel, nagu suurvürsti asetsemine maailma või siis vähemasti reaalselt oma riigi eesotsas ilma kaaluka, laiale rahva või kõrgestisündinute hulga toetuva opositsiooni olemasoluta, on mõningad paralleelid paavsti enda ilmeksimatuse doktriiniga ning kohaga katoliku hierarhias. Vahe on selles, et paavstil oli, eriti 16. sajandi esimesel poolel, jõudsalt tugevnev opositsioon, tulenevalt paavstivõimu toetumisest venelastest erineva maailmavaate ja õigustega rahvahulgale ning samuti tulenevalt asjaolust, et paavstile oli jäänud katoliiklaste üle usuline, mitte niivõrd maine ülemvõim.

4.5 Rooma ja Vassili III suhtluse iseloom Clemens VII ajal (1523-1534)

Põhjuseid soojendamaks suhteid suurvürst Vassiliga, oli Clemensil mitmeid, neist suurimad olid aga kahtlemata seotud katoliku kiriku võimu kasvatamise sooviga. Ühelt poolt, mis on ka kirjavahetuses varjamata, otsis paavst venelastelt tuge türklaste vastu (vt ptk 2.2). Põhjus lihtne – aastal 1520 oli Ottomani impeeriumi trooni pärinud Suleiman I Tore, kes Clemensi paavstiks saamise ajaks oli juba oma läänesuunalisi territoriaalseid ambitsioone demonstreerima asunud, vallutades 1521. aastal esimese suurema saavutusena Belgradi, mis oli tollal tähtis piirikindlus. 1522 vallutasid türklased Rhodose saare ning nende agressiivsus ei olnud raugemas. Ungari, mis seni oli pikalt pidanud vastu türklaste rünnakutele, oli sisekonfliktide ja muude segaduste tõttu jõudnud olukorda, kus türklaste rünnakutele ei suudetud enam efektiivselt vastu panna. 1521. aasta kampaaniate tulemusel jäid ungarlaste kaitseliinidest järele vaid riismed. Maa kaitse ümber korraldamine võttis aga aega ja eelkõige raha, millest oli pidev puudus – suurt osa vajatavatest sõjameestest suudeti palgata vaid loetud nädalateks aastast. Segaduste tõttu tuli ette muuhulgas poolevahetust, valitses usaldamatuse

õhkkond jne. Abi püüti otsida keisririigist ja naabritelt, kuid esialgu soovitas keiser ungarlastel türklastega rahu teha. Erinevatel põhjustel ungarlastele keisrilt sõjalist abi veel 1523. aastal ei saanud, mis hoidis ka teisi sekkumast (Kubinyi 2000, 71, 81-85, 92-94). On mõistetav, et olukorras, kus Ungari oli silmnähtavalt nõrk ning taaskord ei suudetud leida ühist meelt ka kristlike juhtide seas, otsis paavst abi sealt, kust seda loota võis. Olukorra tõsidusest annab aimu asjaolu, et ka keisri saadik pidas vajalikuks keisril valmistuda sõjaks, hoidmaks võimalikud tagajärjed väiksematena, sest uskus, et türklased rahust huvitatud ei ole (Kubinyi 2000, 92-93).

Teiseks põhjuseks soojendamaks venelastega suhteid, oli reformatsiooni kiire levik, mis pidevalt nõrgendas Rooma kiriku positsioone. Mitmed õpetlased leidsid, et aeg on küps võitmaks venelased katoliku kirikuga uniooni (vt ptk 4.4). Sellele võimalusele viitasid kahe konfessiooni selged sarnasused, arvestatava hulga lääne-eurooplaste poolt erilisena tajutud suurvürsti võimu eripäraselt absoluutne olemus, mida tihti nimetati ka türanniaks (vt ptk 4.4) ning antud juhul ka laialt levinud arusaam Vassili katoliikluse-sõbralikkusest (vt ptk 4). Samas ei ole (tagasivaates) alust arvamaks, et Ivani või ka tema järglase Vassili poliitiline orientatsioon oleks võimaldanud paavsti soovitud uniooniplaanidega kaasaminemist (Hösch 1967, 322-323). Siiski, Euroopa poliitiliselt ja usuliselt keerulises olukorras oleks kirikuunioon Venemaaga andnud paavstlusele taas hea kaardikäe.

Meie ajani on säilinud 1524. aastast pärinev kiri paavst Clemens VII'lt Moskva suurvürst Vassili III'le. Kirjas pöördub paavst suurvürsti kui poja poole, tuues ära asjaolu, et Paolo Centurione (kes ka antud kirja Moskvasse toimetas) sõnul tundis suurvürst Rooma kiriku vastu huvi, suhtudes sellesse heatahtlikult ning mitte ära põlates ka ideed kiriklikust unioonist. Paavst jätkab, rääkides, kuidas juba Aleksander VI ajal, kui Moskva saadikud Roomas käisid, kinnitati paavstile taolisi kuuldusi. Clemens kahetseb samas, et toonased püüdlused vilju ei kandnud. Ajalooga jätkates, meenutab paavst hea sõnaga korda, mil Paolo Centurione paavst Leo X kirjaga Moskvast käis. Seejärel asub Clemens selgitama, et Püha Tool on alati olnud selle poolt, et suurvürsti ning katoliku kiriku vahel oleks sõpruse ja armastuse unioon ning taoline võiks, Jumala poolt ning tema kiituseks, ka rajatud saada, kui suurvürst alandlikkust peaks üles näitama, millisel juhul kuuluks talle taevalik au. Järgneb selgitus, et käesolev kiri sai antud Paolo Centurionele, kuna ta niikuinii suurvürsti riiki oli suundumas. Samuti

loetelu võimalikest viisidest, kuidas kiri võis suurvürstini jõuda ning palve, et Vassili kirja vastu võtaks, millisel juhul saaks talle osaks paavsti isalik armastus. Seejärel kirja formaalne osa taaskordse pöördumisega suurvürsti kui „armsaima poja“ (Grigorovič' 1834, 12) poole, kiites suurvürsti voorusi ning väljendades austust tema vastu ning jätkates Vassili veenmist, rääkides kristliku liidu tugevusest ning seda eriti juhul, kui ollakse liidus paavstiga. Paavst avaldab lootust, et Vassili vastab sõpruse ja liiduga, kaheldes teistsuguse vastuse võimalikkuses. Clemens tuletab meelde, et Jumal on kõikvõimas ning paavst on Kristuse vikaar, kes püüab temale antud ülesannet alandlikult ning võimalikult hästi täita. Taaskord kordab paavst, et pöördub poja poole heatahtlikult ning sõprust soovides, lisades, et suurvürst pöördugu paavsti poole kui vend uniooni asjus ning kui armastav poeg, et suurvürstile võiks osaks saada isalik armastus. Selleks on vaja plaaniga nõustumist kinnitada läbi usaldusväärse saadiku ning seejärel võib suurvürst, kes ei pea iial oma otsust kahetsema, veenduda, kui palju hoolitsust on paavstil pakkuda (vt Lisa 1).

Pöördumise viis lubab eeldada, et tegemist on Clemensi valitsusaja esimese paavstliku pöördumisega suurvürsti poole. On huvitav märkida, et kirjas mainitud suhtluses Leo X ja Moskva suurvürsti vahel oli osaliseks olnud ka toonane Tallinna ja Tartu piiskop Johann Blankenfeld, korraldades paavsti soovil Vastseliinas moskoviitidega läbirääkimised, veenmaks Moskva suurvürsti kirikuuniooni kasulikkuses. Lisaks paavst Leo X'le oli Blankenfeld heades suhetes ka kardinal Giulio de' Medici, tulevase paavst Clemens VII'ga (Selart 2011, 63).

Clemens VII kiri Moskva suurvürstile on läbinisti ühe suunitlusega: paavst soovib kiriklikku uniooni suurvürstiga ning ootab sellel teemal Vassililt vastutulelikku ja alandlikku suhtumist. Seda mõtet mainib paavst juba sissejuhatavas osas, veel enne, kui palub kirja aktsepteerimist, millisel moel see ka poleks suurvürstini jõudnud. Samuti on taoline ettepanek kirja sissejuhatuses leiduva ajaloo-meenutuse loogiliseks jätkuks. Asjaolu, et paavst pöördub kirikliku uniooni plaanidega otse suurvürsti poole, kusjuures terves kirjas ei pöörata kordagi tähelepanu kohalikele usujuhtidele eesotsas Moskva metropoliidiga, viitab üsna üheselt kuuria arusaamale suurvürstist kui absoluutse võimuga juhust, kelle soovist piisaks, et kehtestada Moskva ja Rooma vahel unioon (vt ptk 4.4). Seejuures nimetab Clemens uniooniküsimuses Vassilit vennaks, millega asetab viimase selles küsimuses justkui enesega võrdsele tasemele, milles on näha pigem

meelitust kui et tunnustust. Eriti kuna antud seigale järgneb kirjas koheselt jutt suurvürstile uniooni astumisel osaks saavast paavsti isalikust armastusest, on üsna selge, et paavst püüdis Vassilit pelgalt uniooni suunas kallutada, nagu ta püüdis seda ka teadvustades suurvürstile kristliku uniooni tugevust ja tõstes esile paavstlust kui eriliselt head unioonipartnerit.

Vaatamata tähtsale teemale – mainis ju kirjas paavstki, et Kristuse vikaarina püüab ta oma ülesandeid (millest üks oli ka usu ühtsuse hoidmine ja taastamine) võimalikult hästi täita – saatis paavst oma kirja Moskvasse mitte selle tarvis koostatud saatkonnaga, vaid rõhutab Centurione juba varasemat kavatsust Moskvasse suunduda. Ei ole päriselt kindel kas see nii oli. Marshall Poe kirjutab, et Clemens andis Centurionele ülesandeks minna Moskvasse, arutamaks kirikuuniooni loomist (Poe 2000, 23-24). On tõenäoline, et paavsti kirja kättetoimetamine oli pelgalt lisäülesanne ning peamiseks sihiks oli suurvürstilt Pärsiaga kauplemise teemaliste privileegide hankimine. Paolo oli kaubandust puudutavais asjus, olles tuntud kaupmeeste suguvõsa liige, varemgi Moskvat väisanud (Šarkova 1981, 25, 32). Selline suhtumine, kuigi Centurione oli oma usaldusväärset varemgi tõestanud, viitab ometi asjaolule, et kuuria püüdis küll suurvürstis huvi äratada ning soovis uniooni, kuid pidas, tõenäoliselt ajalooliste kogemuste najal, kiiret uniooni-suunalist arengut ebatõenäoliseks, mille tõttu ei peetud saatkonna lähetamist otstarbekaks, vaid kasutati sülle kukkunud võimalust. Ehk pidi aga taoline viis kirja edastamiseks sümboliseerima paavsti ja suurvürsti kui isa ja poja suhteid? Kirjas suurvürstile on taoline sümbolistlik retoorika tugevalt esindatud. Lisaks palus paavst vastusetoojana kedagi usaldusväärset, pidades selle all ehk silmas antud ülesande täitmiseks valitud meest, mitte pelgalt niikuinii Rooma minejat. Sellisel juhul võinuks kirjavahetus toimuda sümboolselt järgnevalt: isa saadab teate (ning kättetoimetuse viis on antud stsenaariumi kohaselt rõhutatult teisejärguline ja toimub ilma tseremoonitsemata) ning poeg kuulekalt ja alandlikult vastab, näidates seejuures üles sobilikku austust.

Vassili III valitsusaja esimese perioodi sündmuste taustal oleks olnud raske ennustada, et Rooma ja Moskva suhted kiirelt paraneda võinuks. Nimelt oli Roomas tähistatud Leedu ja Poola katoliiklike vägede võidutsemist Orša lahingus (Halecki 1968, 129) ning selline käitumine suurendas veelgi lõhet Moskva ja Rooma vahel (Giovio 1525, A vi). Suhted siiski soojenesid ning 1525. aastal jõudis Moskvast Rooma ka

Dmitri Gerassimov, mees, kes oli õppinud Liivimaal ning kuulunud varasemalt paljude saatkondade koosseisu ning külastanud mitmeid kristlikke maid (Giovio 1525, A iii). Paolo Giovio Venemaa-iseloomustus põhinebki Gerassimovit intervjuerides omandatud informatsioonil, kusjuures antud tööle suunas Giovio just paavst Clemens VII (Poe 2000, 24). Moskvast saabujad (sh Centurione) tõid Rooma ühtlasi suurvürst Vassili kirja paavst Clemens VII'le. Giovio töös (Lisa 2) publitseeritud Moskva suurvürsti kirja dateering pole paraku loogiline. „Datum in Dominio nostro in civitate nostra Moschovia anno ab initio Mundi Septimo Millesimo tricesimo, tertio Aprilis" (Giovio 1525, B i) tähendab aastat 7030 maailma algusest, see on 1522 AD. Seega Paolo Centurione, kes lahkus Roomast 1524, saabus tagasi kirjaga, mis dateeritud justkui oleks see kirjutatud aastal 1522. Teiseks aga muudab sellise dateeringu usutavuse keeruliseks asjaolu, et kirjas märgitud adressaadiks Clemens: „Clementi Papae Pastori ac Doctori Romanae Ecclesiae" (Giovio 1525, B). Aastal 1522 aga polnud Clemens veel paavst, vaid sai selleks alles 1523. aasta novembris. Seejuures leidsin antud kirja publitseeritud kujul ja ilmselt vigase dateeringuga veel lisaks kahes variandis, kumbki neist sisult Giovio publitseeritule väga sarnane ning ladina keeles. (Fiedler 1862, 75-76; Ciampi 1834, 57). Esimene neist (Lisa 3), mille algupära ei õnnestunud välja selgitada, erineb Giovio töös toodust siiski oluliselt: Moskva suurvürsti titulatuurist puuduvad „Iugoria“, „Vetcha“, „Rezevia“ ning „Belchia“, juurde on aga lisatud „Ingaria“ (Fiedler 1862, 76). „Iugoria“ on vene keeles ajalooliselt küll viidanud Ungari aladele (Gyarmathi 1983, 200) kuid enamasti siiski ka paljudele teistele aladele, kus mitmesugused ugrilased on ajalooliselt elanud, eriti Uurali mäestiku lähedastele aladele, haarates enda alla erinevate etnograafide arvates erinevad lõigud tohutust põhja-lõuna suunalisest territooriumist (Prichard 1841, 320-321). Antud juhul näib tõenäoline, et „Ingaria“ näol on tegemist ümberkirjutaja hooletusveaga, mitte ei ole dokumenti mingil eesmärgil püütud muuta. Kõnealuse publikatsiooni dateeringut on kommenteerinud ka publitseerija Joseph Fiedler ise, märgates selle ebaloogilisust (Fiedler 1862, 40), kuid nähtavasti olles teadmatuses korrektse dateeringuga kirja olemasolust. Lisaks titulatuuri puudujääkidele ja justkui üleliigsele piirkonnale erineb Fiedleri publitseeritu teistest variantidest ka tekstiliselt olulisel määral. Säilitades põhilised jooned, on informatsioon antud edasi justkui ümberjutustuse korras – seega Giovio publikatsiooni pean algupärasemaks, kuna Fiedleri publitseeritud tekstis on

eelnevaga võrreldes hulgaliselt lühendusi ning dateering on antud justkui lühendamise eesmärgil araabia numbreid kasutades, samas kui teistes publikatsioonides on see antud edasi sõnades. Näib seega küllaltki selge, et Fiedleri publitseeritu on originaalist (originaalidest?) kaugemal, samas jagades Giovio töö ebatõenäolist dateeringut 7030 ehk 1522 AD.

Kolmanda sama dateeringuga allikapublikatsioonini juhtis Joseph Fiedler, tuues märkusena ära, et Sebastiano Ciampi publitseeritud allikakogumikus asub Fiedleri äratoodud kirja teistsugune variant (Fiedler 1862, 75). Ciampi äratoodu erineb Giovio omast vaid vähesel määral, märkimist väärib ehk suurvürsti puudulik titulatuur, kust puuduvad (Giovio variandiga võrreldes) „Iugoria“, „Rostovia“, „Iaroslavia“ ning „Belozeria“ (Ciampi 1834, 57). Tõenäoliselt tegu pelgalt lühendamisel või ümberkirjutamisel aset leidnud möödalasuga, kuid pärinemine Giovio-variandiga ühisest algallikast (või Giovio tööst) on ilmne.

Võikski leppida olukorraga, et Gioviote kättesaadav variant ja teine, mille pärinemine Giovio publitseeritust kindel pole (ning päritolu üldse teadmata on), on oma ebaloogilise dateeringu poolest originaaliga võrdväärne ehk et väita, nagu tõenäoliselt originaalkirjas oligi dateering mingil põhjusel 7030 ehk 1522 AD. Samas aga on Venemaal trükivalgust näinud allikakogu, milles leidub samasisuline allikapublikatsioon, dateeringuga „[...] anno VII millesimo trigesimo tertio, mense Aprili“ (Grigorovič' 1834, 21; Lisa 4), seega 7033, mis võrdub 1525 AD. Koostaja sõnul on antud raamatus publitseeritud allikad pärit Rooma Barberini raamatukogust (osa Vatikani raamatukogust), kust baltisaksa päritolu õpetlane Johann Gustav Magnus von Strandmann need leidis ning Vene riigikantslerile, Nikolaj Petrovič Rumjancevile edastas, kelle kaudu need jõudsid allikakogu publitseerijani (Grigorovič' 1834, IV). Seega antud publikatsioon sisaldab loogilist dateeringut ning selle teekond väljaandjani on teada. Tekst on küll Giovio variandist vormiliselt erinev, kuid sisult väga sarnane, teiste publikatsioonide puhul erinenud suurvürsti titulatuur on Giovio ja Grigorovič'i variantides ühene. Kuna suurvürsti vastus oli kirjutatud vene keeles, on võimalik, et sellest tehti mitu iseseisvat tõlget. Seega näib, et Giovio publitseeritu aluseks oli kas dateeringuveaga tõlkevariant või tuli viga sisse Giovio teose koostamisel. Igatahes näib Lääne-Euroopa ruumis rohkem ümberkirjutamist, re-publitseerimist leidnud ebatõenäolise dateeringuga traditsioon.

Strandmanni Vatikanist leitud kiri (nagu ka dateeringuvea või muude puudustega varem nimetatud kirjad) on suurvürst Vassili vastus Clemens VII 1524. aasta kirjale, milles paavst taotles liitu venelastega, seismaks üheskoos usu eest. Samuti julgustas paavst neid sellest huvituma ning endapoolset initsiatiivi üles näitama (Grigorovič' 1834, 7-15). Nimetatud vastuskirjas kinnitab suurvürst, et moskoviidid on kristluse eest seisnud varem ja seisavad ka nüüd. Samuti kinnitab Vassili, et soovib paavsti ja teiste kristlike valitsejatega liidus olla ning tahaks, et suurvürsti enda ja ka paavsti inimesed saaksid vabamalt reisida. Samuti kirjutab suurvürst, et saatis Rooma Dmitri Gerassimovi ühes kirjaga, kaaslaseks sel teekonnal Paolo Centurione. Paavstilt palub Vassili, et Gerassimov kiirelt ja ilma ohuta tagasi saadetaks ning küsib paavstliku saadiku järele, kes võiks kristlike valitsejate ühenduse ning ka uskmata vastu võitlemise kohta selgitusi anda. Vassili soovib, et paavst otsustest käskjala vahendusel teada annaks (vt Lisa 1).

Diplomaatide läkitamisega Venemaale kuuria, vastates suurvürsti tahtmiste, kaua ei oodanud ning pärast mitmeid aeganõudvaid vahepeatusi Poolas, jõuti Moskvasse 1526. aasta südasuvel (Pierling 1906, 303). Säilinud kirjast, mis oli toona küll arvatavasti pelgalt mustandina koostatud, on selge, et paavstliku saatkonna eesmärgiks oli vormiliselt eelkõige türklaste-vastase koalitsiooni arendamine, paavsti eest kõnelemine usaldati selleks saadik Ioannis Franciscusele (Jaz'kova 1995, 200-201). Järgnev kiri suurvürstilt paavstile, dateeritud detsembrikuus aastal 7035 (Grigorovič'i järgi 1526), oli lakooniline, tutvustades vaid enda saadikuid ning väljendades saatkonna usaldusväarsust (Grigorovič' 1834, 23-26). Tõenäoliselt anti saadikutele läbirääkimisteks laialdased õigused, kiirendamaks kummagi poole eesmärkide saavutamist.

Küsimusele „Miks paavst Clemens VII püüdlused Venemaa-suunal nähtavasti lakkasid?“ näib olevat kaks tõenäolist vastust. Esiteks on korduv muster (ja väga inimlik), et ohu kerkimisele järgneb tugev reaktsioon – abi otsimine kõikjalt, kust seda võiks leida – olukord, mis aga rahuneb aja möödudes, vastast tundma õppides ning teatud jõuvahekordade kujunedes ja kinnistudes. Sama muster on vaadeldav 15. sajandi keskpaiga järel, mil türklased esimest korda jõuliselt ja ähvardavalt kuuria teadvusesse tõusid. Teiseks on reaalne, et esialgu keerutamata ja otse väljendades koostööd soovinud suurvürst pani reaalse tegude puudumisel kuuria endas pettuma. On võimatu, et

pidevalt diplomaatidelt ja muudelt Moskvat külastanud inimestelt informatsiooni saades jäi saladuseks moskoviitide primaarne eesmärk, mille eelduseks suhtlus Itaaliaga oli. Nimelt, kuigi Vassili oli näidanud end kui türklaste-vastasest liidust huvitatud valitsejat, oli tema peamine motiiv suhete arendamiseks itaallastega soov soodustada sealsete meistrite palkamist Venemaale (Pierling 1892, 36-37). Osaks sellest oli ehk ka asjaolu, et Vassili toetas kirjas paavstile ideed tihedamast suhtlusest ja vabamast liikumisest riikide vahel (Grigorovič' 1834, 20). On tõenäoline, et uniooniteemaline kirjavahetus lakkas, kuna kuuria tabas selle suuna edendamise ilmvõimatust seniste võtetega.

Võimalik oli ka kombinatsioon eelnevatest. Alguses ehk omas kuuria tõesti lootusi, et venelased on huvitatud kiirest unioonikehtestamisest katoliku kirikuga ja/või, et venelased on huvitatud oma panuse andmisest kristlaskonna kaitsel. Veendudes asjaolus, et venelased huvituvad reaalset pigem headest suhetest, tagamaks olusid oskustööliste ja muu riigi arenguks tarviliku impordi jaoks, ei visatud plaane otseselt nurka, vaid toetati suhteid venelastega, pakkudes neile soovitud keskkonda – teada on, et oskustööliste vool Venemaale jätkus. Selline suunamuutus seletaks ka 1526. aasta suurvürsti lakoonilise kirja, milles teatab kahe Rooma jõudnud saadiku nimed ning õigused (Grigorovič' 1834, 25-26), rääkimata kirjas ei ootustest ega kartustest – sest kui tegu oli praktiliselt riiklike värbajatega, eeldanuks see vähemasti Vene õigusruumis valitsejale (antud juhul paavstile) saabunutest teatamist, kirjalik seletus nende tööülesannetest ehk aga oleks olnud üleliigne. Itaalia oskustööliste järele oli kahtlemata Venemaal nõudlus, selle nõudluse vähemalt osalistki rahuldamist võinuks tõlgendada ka toetava elemendina uniooniplaanides – printsiibi kohaselt, et kui lähenetakse kultuuriliselt, siis ollakse ehk rohkem valmis ka usulisteks järeleandmisteks või vähemalt oma rigiidsetelt ja kohati vaenulikelt positsioonidelt taganemiseks. Oli ju Moskva riigis lisaks selgetele välistele muutustele toimunud ja toimumas ka näiteks lääne diplomaatilise etiketi kiire integreerimine oma senisesse mõneti erinevasse kombestikku, küllap oli alust lootmaks järeleandmisi või lähenemisi ka usuliselt küljelt. Samuti tuleb arvesse võtta asjaolu, et alates 15. sajandi lõpust oli hakanud Läänemere ääres asuvate moskoviitide katoliiklastest naabrite vahendusel kuuria teadvusesse jõudma Moskva suurvürstiriik kui ohuallikas (vt ptk 4.3). Samad Läänemere-äärsed riigid kehtestasid end, olukorda ära kasutades, kristlaskonna kaitsjatena (Selart 2011, 158-159) ning küllap kindlustasid oma taolisi positsioone, püüdes ka tulevikus

võimaluse korral idanaabri mainet katoliikliku maailma juhtide silmis halvendada.

Kokkuvõte

Kahe suure kiriku ühendamise püüded said alguse juba vahetult pärast 1054. aasta Suurt skismat, mil pikaajalist teineteisest eraldatust ja ebakõlade püsimist kaasaegsete enamus veel ehk ei uskunudki. Kuni Bütsantsi poliitilise ja sõjalise olukorra kiire halvenemiseni 15. sajandi esimesel poolel ja Konstantinoopoli langemiseni 1453. aastal olid venelased jäänud usuasjades tugevalt kreeklaste ja balkanlaste varju, õpipoisteks, kes küll eneseteadvuse kasvades järjest enam endid kehtestama asusid. Seega on juba 1438.-1439. aasta Ferrara-Firenze kontsiilil nähtav vene esindajate senisest suurem kaasatus ning antud alade tähtsuse tõus paavstlikus poliitikas. Kuigi ka vene esinduselt saadi kirikuunioonile toetus, taganeti taoliselt seisukohalt kodumaal kiiresti – või tehti seda paljuskki juba koduteel, mil saatkonna juurest paljud vargsi ja kiirustades lahkusid. Kui Leedu ja Poola aladel võeti kontsiili otsused vastu üldkokkuvõttes pigem positiivsel toonil, siis Moskvas saatkonna juht Kiievi metropoliit Isidoros vangistati ning kontsiili otsused lükati kindlalt tagasi. Kuigi koheselt end Bütsantsi kirikusüsteemist otsustavalt ei võõrandatud, sai eraldumise-iseseisvumise protsess peagi, paralleelselt kreeklaste valikuis veelgi rohkem pettudes, siiski hoo üles. Kui varasemalt olid mingitki (kas või ajutist ja tegudesse mittejõudvat) edu kohanud kirikuuniooni-plaanide initsiaatoriks olnud bütsantslased, kelle huvi taoliseks ühenduseks põhines suuresti sellel, kuivõrd nad vajasisid katoliiklaste tuge idast ründavate rahvaste tagasisurumisel, siis Bütsantsi langemise järgselt asus venelastega kirikuuniooni plaane sepitsema pigem katoliiklaste leer ehk muututi selles küsimuses aktiivsemaks pooleks. Moskoviidid olid võtnud selgelt tõrjuva positsiooni, seega tuli alustada sealt, kus poliitilised olud seda lubasid.

Leedu ja Poola olid varasematel aegadel enda valdusesse ühel või teisel moel saanud mitmeid õigeusklikke alasid. Seejuures oli Leedu suutnud koguda piisava hulga taolisi maid, et omada kuni 1399. aasta Vorskla jõel osaks saanud kaotuseni tõsiselid ambitsioone kogumaks-ühendamaks vene maad. 15. sajandi keskpaigas ja eriti Ivan III valitsusajal sajandi teisel poolel ähvardas aga nii Leedu kui Poola Ruteenia-alasid tugevnev poliitilis-usuline surve Moskva poolt. Vastukaaluks sellele sobis katoliiklike Leedu ja Poola plaanidega hästi paavstlik püüe kaasata õigeusklikke kirikuuniooni, mis teoloogiliselt lähtuks Ferrara-Firenze kontsiili otsustest. Samuti pidi paavsti plaani

edendamine parandama paavsti ning Poola kuninga, kes oli ka Leedu suurvürst, suhteid. Kirikuuniooni teostamisega tegi algust paavst Calixtus III, määrates omalt poolt Kiievi metropoliidiks Gregoriose. Antud paavsti surma järel jätkas samas liinis Pius II. Kirikuuniooni teostamise alguses olid kaardid katoliiklaste käes – Gregorios sai pühitsuse Konstantinoopoli eksiilpatriarh Gregorius Mammaset, kelle legitiimsuses ei kaheldud, seevastu kui Moskva nimetatud metropoliit Jona ei omanud taolist legitiimsiooni. Paraku Mammaset suri peatselt – aastal 1459 ning ka Isidoros, kellel antud alade usulisel juhtimisel oli pikem ajalugu, suri 1463, jättes Gregoriose legitiimsuse küsimärgi alla. Kuigi 60. aastatel saavutati regioonis teatav tasakaal, pöördus paavsti nimetatud Kiievi metropoliit peatselt legitiimsuse saamiseks siiski Konstantinoopoli patriarhi poole – olukord, mis püsis mitme järjestikuse metropoliidi ajal ning mida paavstlik võim nähtavasti vaikivalt aktsepteeris, kui välja arvata mõned hilisemad üksikud arvamused ruteenlaste unioonist taganemise kohta. Kuuria huvi Ruteenia-ettevõtmise juures oli esiteks alade ja inimeste võitmine Rooma kiriku alluvusse, teiseks ja ehk tähtsamaks aga plaan ja lootus kehtestada lõpuks kirikuunioon tervel ajaloolisel Kiievi metropoliidi võimualusel alal, nagu seda oli loodetud Ferrara-Firenze kontsiilil ning selle järel. Paavstlikes Vene-suunalistes plaanides on vaadeldaval ajajärgul peaaegu alati märgatav püüd haarata venelasi türklaste-vastasessse leeri. Selline püüd on paljuski motiveerivaks jõuks, mis algatas mitmed aktiivse suhtluse perioodid: nimelt on täheldatav mõningane korrelatsioon türklaste agressiivsuse kasvu ning kuuria Vene-suunalise aktiivsuse kasvu vahel ning samuti on nähtav asjaolu, et suhtlus muutus passiivsemaks olukorra stabiliseerudes ja hädaohu möödudes, kuigi antud valemisse võiks asetada veel hulga muutujaid ning ka siis ei võiks sellele kindlalt toetuda, kuna suhtluse toon ja olemus oli nähtavasti paljuski kinni persoonides ja valitsejatele laekuva informatsiooni kvaliteedis. Nõnda omandas paavstlik suhtumine Venemaasse jäised noodid seoses 16. sajandi alguse Liivimaa ja Poola abipalumisega, samas järsult soojenedes Vassili III kohta laekunud valeinfo mõjul, mille kohaselt too ei olevat otseselt kirikuuniooni vastane.

Clemens VII jätkas 1519. aastal Leo X algatatud aktiivset suhtlust Vassili II'ga, saates 1524. aastal Moskvasse kirja, milles tegi Vassilile ettepaneku kirikuuniooniks. Paavst kasutas antud kirjas mitmeid meelitavaid väljendeid, tasakaalustamaks enda suhtumist suurvürsti kui poega ning veendes viimast kirikuuniooni kasulikkuses. Samas

näib tõenäoline, et kirja pidi täiendama selle kättetoimetamise viis. Nimelt oli suurvürstile adresseeritud kirjas rõhutatud, et paavsti kirja kohaletoimetamine oli usaldatud Paolo Centurionele, sest Paolo oli niikuinii Moskvasse suundumas – kuigi ei ole päriselt selge, kas ta võttis antud reisi ette ärihuvidest lähtuvalt või oli siiski primaarne paavsti tahe. Lisaks avaldas paavst soovi, et suurvürst saadaks Rooma usaldusväärse inimese ühes kirjaga – mis viitab asjaolule, et Clemens soovis kirjakandjaks kedagi riigi- või usuasjades kompetentsemat kui pelgalt käskjalg, kellele võinuks kirja kohaletoimetamise vastutuse omistada. Taoline kohtlemine täiendas kirjas esitatud paavstlikku suhtumist.

Kui Ivan III oli, küll olukordi igati ära kasutades, olnud mitmel juhul järsult kirikuuniooni ja selle ideega kaasnevate poliitilis-sõjaliste liitude vastu, keeldudes taolistel teemadel arutamast, siis Vassili, küll tõsimeelse ja vankumatu õigeusklikuna, seadis oma valitsusaja teisel kümnendil Roomaga sisse küllaltki paljulubavad suhted, taotledes, samas kuuria lootusi kiirest kirikuunioonist kahandades, meistrite vaba liikumist Venemaale. Samas ei ole põhjust arvamaks, et taoline idee kuuria ja itaallaste Venemaaga seotud plaanidele mingil moel kriipsu peale oleks tõmmanud. Pigem näib tõenäoline, et olukorrast võeti, mida võtta andis ning kui suurvürst ei olnud valmis moonutama õigeusku, mille kaitsja ta oli, vaid soovis esiti oma maad läänele lähendada, aidati teda küllaltki meelsasti. Samas ei unustatud omakasu, nähes Moskva välimisele sarnastumisele loogilise jätkuna ka sisemist, s.o. kultuurilist sarnastumist, mis oli alanud diplomaatilise etiketi ülevõtmisega. Sellise ideestiku kohaselt pidanuks-võinuks moskoviidid millalgi jõudma ka usuliste ideede ülevõtmiseni. Taolise mõnetise Moskva ja Rooma kui vastavalt õigeuskliku ja katoliikliku keskuse vastandamisel ei tohiks aga unustada, et siiski oli Venemaa alatine osa Euroopast, seda ka aegadel, mil mõjutused pärinesid pigem ida poolt.

Edasist põhjalikku uurimist väärib kaubandusorganisatsioonide ja oskustööliste mõju Moskva ja lääne vahelistele suhetele, kuna on ilmne, et lisaks Moskvat väisanud diplomaatidele kujundasid ka ilmalikud palju reisinud mehed läänes arusaama Moskva olukorrast ja huvidest.

Summary

Riivo Mölter (2013). Papal view on ecclesiastical union with Russia (1450-1550).
Tartu University. MA thesis.

After the occurrence of what we now call The Great Schism, attempts at re-uniting the two main churches immediately followed. Up until the rapid decline of the Byzantine Empire's political might in the first half of the 15th century, the Russians were mostly overshadowed by the Greeks and the South Slavs in ecclesiastical matters. A delegation of the East Slavs headed by Isidore, metropolitan of Kiev and of All Rus', was present at the Council of Florence (1438-1439) from when on the Muscovites were clearly important in the broader plans of the papal curia and considered as potential partners. Nevertheless, the putative advancement of unionist plans achieved in Florence faded quickly afterwards when the grand princes of Muscovy and Tver firmly rejected the concluded union. Still, these ideas enjoyed limited success in the Polish and Lithuanian Ruthenian lands. The Muscovites waited for the Greeks to abandon their plans for establishing union with the Holy See. As that did not happen soon enough, Jonah, bishop of Rjazan, a staunch anti-unionist, was elected as metropolitan, although without legitimization from Constantinople. After the fall of Constantinople in 1453 the principalities of Rus' and Muscovy as the consolidating power assumed the position of defenders of the Orthodox faith.

In times of the Byzantine Empire's relative might, whenever the plans for union of the churches were made, the Byzantine side was usually more active and interested party due to their need for catholic support against the perils from the east threatening their borders. After the events culminating with the fall of Constantinople in 1453, the papal side became the active side in planning differently characterized unions with the orthodox world and namely with the grand prince of Moscow. Still, as the Muscovites had only recently chosen a way to ecclesiastical independence and had rejected the idea of submission to the Church of Rome, the papal curia needed a more favourable starting point. It was found in the Ruthenian lands governed by Poland and Lithuania.

In previous times, Poland and Lithuania had acquired many traditional orthodox areas. Lithuania had even competed with Muscovy once in the gathering of the Rus'

areas. Muscovy proved to be more successful in these aspirations, and in the middle of the 15th century Polish and Lithuanian Ruthenian areas began to feel a strong political and spiritual pressure from the Muscovites. In order to counter this pressure, plans were made by the local catholic-oriented hierarchy to better integrate orthodox peoples into the western-minded states. The papal initiative to bring these Ruthenians, who were subjects of catholic powers of Poland and Lithuania, into an ecclesiastical alliance with the Holy See was therefore welcomed by the hierarchs of the named countries. Also, since the king of Poland and his church leaders had been supporting the Council of Basel and therefore had not participated in the Council of Florence, the Polish subjects had much to gain from making amends with the pope and supporting his initiative. Calixtus III proceeded with establishing the aforementioned ecclesiastical union by appointing Gregory, the long-time companion of Isidore, metropolitan of Kiev. Gregory was accepted as metropolitan by the Lithuanian Diet in 1460. At first Gregory had, compared to Jonah, now the metropolitan of Moscow, a considerable advantage due to being recognized by the exiled patriarch of Constantinople Gregory Mammas. When Mammas died in 1459, Gregory relied on the authority of Isidore who had undoubtedly been an acknowledged metropolitan. After Isidore's death in 1463, Gregory looked towards Constantinople for securing recognition. This was done in apparently silent approval by the papal circles, keeping in mind the far-reaching objectives of which establishing union in the catholic-governed Ruthenian lands was only the start.

Papal plans concerning the union with the East Slavs were always accompanied by a strong necessity to have the Muscovites join the Christian fight against infidels advancing from the east. The additional aspect of the plans of ecclesiastical union became even more pressing than the idea of actual ecclesiastical union in times of immediate peril, reviving the curia's actions towards achieving any kind of union with the Muscovites in correlation with the appearance of uncertainty in the European catholic arena. Although, in many occasions the papacy and its view towards achieving union with the Muscovites was deeply affected by incoming (and often biased) information. For instance, the papacy expressed negative attitudes towards the Muscovites in the beginning of the 16th century when Livonia along with Poland pleaded for help due to Muscovite aggression. Papal hopes were suddenly raised, however, when Rome received incorrect information about the grand prince Vasili III,

namely that he had expressed favour towards the idea of union with the Holy See.

Vasili III was indeed more subtle in diplomatic matters than his father Ivan III had been, although not as cooperative in actions as he was in words. Still, in retrospective it is clear that neither Ivan nor Vasili truly considered union with the Holy See. The pope, however, found it possible to further his cause, although eventually little, if anything, was gained from these relations. When it became apparent that the Muscovites' real interest at the time lay in acquiring skilled Italian craftsmen, papal hopes for establishing an ecclesiastical union were somewhat put on hold. Still, such plans were most likely postponed not forgotten and the Roman-Muscovite relations continued, albeit probably concentrating, for the time being, on issues different from the papal plans of ecclesiastical union.

One source for gaining information about the nature of relations between pope Clement VII and grand prince Vasili III is their correspondence. In his 1st letter to Vasili Clemens proposed an ecclesiastical union and offered his fatherly love and catholic care in case Vasili accepted the proposition. Vasili reacted promisingly, sending an embassy to Rome with a letter in which he assured the pope that he had always been the defender of the Christian faith and that he would gladly join other Christian princes and would like to see a safer travelling for his people. Still, this union, that seemed so possible and promising in the correspondence, never realized.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Kasutatud allikad

St Thomas Aquinas 2006a. Summa Theologiae [Kd. 32. (2a2ae. 8-16)]. Tõlkinud John Patrick Reid O.P. Cambridge University Press.

St Thomas Aquinas 2006b. Summa Theologiae [Kd. 28. (1a2ae. 86-97)]. Tõlkinud John Patrick Reid O.P. Cambridge University Press.

Sebastiano Ciampi 1834. Bibliografia Critica Delle Antiche Reciproche Corrispondenze: Politiche, Ecclesiastiche, Etc., Dell'italia, Colla Russia, Colla Polonia Ed Altre Parti Settentrionali. Leopoldo Allegrini e Giov. Mazzoni, Firenze.

Joseph Fiedler 1862. Ein Versuch der Vereinigung der russischen mit der römischen Kirche im sechszehnten Jahrhunderte, in: Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe, Bd. 40. Wien. Lk 75-76.

Paolo Giovio 1525. Novocomensis libellus de legatione Basilii magni Principis Moschoviae ad Clemente VII. Roma.

Ioann' Grigorovič' 1834. Perepiska Pap' s' Rossijskimi Gosudarjami v' XVI^m veke, najdennaja Meždu Rukopisjami, v' Rimskoj Barberinievoj Biblioteke. Pri Imperatorskoj Akademii Nauk', Sankt Peterburg'.

Kasutatud kirjandus

Gustave Alef 1961. Muscovy and the Council of Florence, in: Slavic Review, Kd 20, Nr 3. Lk 389-401.

Gustave Alef 1966. The Adoption of the Muscovite Two-Headed Eagle: A Discordant View, in: Speculum, Kd 41, Nr 1, Lk 1-21.

Albert Maria Ammann 1942. Zur Geschichte der Geltung der Florentiner Konzilsentscheidungen in Polen-Litauen: Der Streit über die Gültigkeit der „Griechentaufe“, in: Orientalia christiana periodica, Kd 8. Lk 289-316.

Nikolay Andreyev 1980. Literature in the Muscovite Period (1300-1700), in: An Introduction to Russian Language and Literature, sarjast Companion to Russian Studies. University Press, Cambridge. Lk 90-102.

Benedictus XV 1921. Fausto appetente die. Encyclical of Pope Benedict XV on St. Dominic to the patriarchs, primates, archbishops, bishops, and other ordinaries in peace and communion with the Apostolic See. URL dokument: http://www.vatican.va/holy_father/benedict_xv/encyclicals/documents/hf_ben-xv_enc_29061921_fausto-appetente-die_en.html 08.05.2013.

Brian P. Bennett 2005. Sign Languages: Divination and Providentialism in the "Primary Chronicle" of Kievan Rus', in: The Slavonic and East European Review, Kd 83, Nr 3. Lk 373-395.

Nancy Bisaha 2004. Pope Pius II and the Crusade, in: Crusading in the Fifteenth Century. Message and Impact, koostaja Norman Housley. Palgrave Macmillan, New York. Lk 39-52.

Aleksandr Grigor'evič Bobrov 2001. Novgorodskie Letopisi XV veka. Sarjast Studiorum Slavicorum Monumenta. Rossijskaja Akademija Nauk, Institut Russkoj Literatury, Sankt-Peterburg.

Michael Cherniavsky 1955. The Reception of the Council of Florence in Moscow, in: Church History, Kd 24, Nr 4. Lk 347-359.

Avery Dulles 1987. The Catholicity of the Church. Oxford University Press, Oxford.

Dennis J. Dunn 2004. The Catholic Church and Russia. Popes, Patriarchs, Tsars and Commissars. Ashgate Publishing Limited, Aldershot.

Hans-Dieter Döpmann 1967. Der Einfluß der Kirche auf die moskowitzische Staatsidee. Staats- und Gesellschaftsdenken bei Josif Volockij und Nil Sorskij.

Evangelische Verlagsanstalt, Berlin.

Boris Nikolaevič Florja 2007. Issledovanija po Istorii Cerkvi. Drevnerusskoe i Slavjanskoe Srednevekov'e. CNC „Pravoslavnaia enciklopedija“, Moskva.

Boris Nikolaevič Florja 2008. Velikaja knjaginja Elena Iovannovna. URL dokument: <http://www.sedmitza.ru/text/682256.html> 29.04.2013.

Deno John Geanakoplos 1953. Michael VIII Palaeologus and the Union of Lyons (1274), in: The Harvard Theological Review, Kd 46, Nr 2. Lk 79-89.

Deno John Geanakoplos 1955. The Council of Florence (1438-1439) and the Problem of Union between the Greek and Latin Churches, in: Church History, Kd 24, Nr 4. Lk 324-346.

Aleksandr L'vovič Gol'dberg 1989. Filofej, in: Slovar' kniznikov i kniznosti Drevnej Rusi. Vtoraja polovina XIV-XVI v. Čast' 2. L-Ja. Toimetanud D. S. Lihačev. Akademiia Nauk SSSR, Institut Russkoj Literatury, „Nauka“, Leningrad. Lk 471-473.

Evgenij Evsigneevič Golubinskij 1900. Istorija Russkoj Cerkvi. Universitetskaja Tipografija, Moskva.

Borys Andrij Gudziak 2001. Crisis and Reform. The Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople and the Genesis of the Union of Brest. Ukrainian Research Institute of Harvard University, Cambridge.

Sámuel Gyarmathi 1983. Grammatical Proof of the Affinity of the Hungarian Language with Languages of Fennic Origin, sarjast Amsterdam Classics in Linguistics. Tölk. Victor Egon Hanzeli. John Benjamins B.V., Amsterdam.

Oscar Halecki 1968. From Florence to Brest (1439-1596). Teine väljaanne. Archon Books, s.l.

Manfred Hellmann 1989. Handbuch der Geschichte Russlands. Bis 1613 von der Kiever Reichsbildung bis zum Moskauer Zartum. Kd 1, II, Nr 10. Anton Hiersemann, Stuttgart.

Arthur Winfield Hodgman 1948. The Fourth Crusade, in: The Classical Journal, Kd 43, Nr 4. Lk 225-228.

Anna Horoškevič 2008. Gerb, flag i gimn. Iz istorii gosudarstvennyh simvolov Rusi i Rossii. Vremja, Moskva.

Norman Housley 2004. Giovanni da Capistrano and the Crusade of 1456, in: Crusading in the Fifteenth Century. Message and Impact, koostaja Norman Housley. Palgrave

Macmillan, New York.

Norman Housley 2012. *Crusading & the Ottoman Threat 1453-1505*. Oxford University Press, Oxford.

Edgar Hösch 1967. Die Stellung Moskoviens in den Kreuzzugsplänen des Abendlandes. Bemerkungen zur griechischen Emigration im Moskau des ausgehenden 15. und beginnenden 16. Jahrhunderts, in: *Jahrbücher für geschichte Osteuropas*. Neue folge, Kd 15, Nr 3, Lk 321-340.

Veronika Evgen'evna Jaz'kova 1995. Papskij prestol i Moskovskoe gosudarstvo (k istorii diplomatičeskikh svjazej v pervoj polovine XVI v.), in: *Srednie Veka*, Kd 58 , Lk 199-205.

Matthew Raphael Johnson 2003. *The Third Rome. Holy Russia, Tsarism & Orthodoxy*. The Foundation for Economic Liberty, Washington D.C.

Mark D. Jordan 1987. Theological Exegesis and Aquinas's Treatise „Against the Greeks“, in: *Church History*, Kd 56, Nr 4. Lk 445-456.

Natalija Aleksandrovna Kazakova 1980. Zapadnaja Evropa v Russkoj pis'mennosti XV-XVI Vekov. „Nauka“ Leningradskoe Otdelenie, Leningrad.

Natalija Aleksandrovna Kazakova 1988. Dmitrij Gerasimov (Mitja Malyj), in: *Slovar' kniznikov i kniznosti Drevnej Rusi. Vtoraja polovina XIV-XVI v. Čast' 1. A-K*. Toimetanud D. S. Lihačev. Akademija Nauk SSSR, Institut Russkoj Literatury, „Nauka“, Leningrad. Lk 195-196.

Olha Kozubska-Andrusiv 2003. The Dominicans in Thirteenth-Century Kievan Rus': History and Historiography, in: *Annual of Medieval Studies at CEU* 9, 2003. Lk 203-223.

Alexei D. Krindatch 2002. Orthodox (Eastern Christian) Churches in the United States at the Beginning of a New Millennium: Questions of Nature, Identity, and Mission, in: *Journal for the Scientific Study of Religion*, Kd 41, Nr 3, Lk 533-563.

Mihail Markovič Krom 2010. Mež Rus'ju i Litvoj: pograničnye zemli v sisteme rusko-litovskih otnošenij konca XV-pervoj treti XVI v. Sarjast Istoričeskie issledovanija. Kvadriga, Ob“edinennaja redakcija MVD Rossii, Moskva.

András Kubinyi 2000. The Battle of Szávaszentdemeter-Nagyolaszi (1523). Ottoman Advance and Hungarian Defence on the Eve of Mohács, in: *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*.

Koostajad Géza Dávid ja Pál Fodor. Koninklijke Brill NV, Leiden.

Frank Kämpfer 2001. Die Lehre vom Dritten Rom – pivotal moment, historiographische Folklore?, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Kd 49. Stuttgart. Lk 430-441.

Alar Laats 2009. The Concept of the Third Rome and its Political Implications, in: Religion and Politics in Multicultural Europe: Perspectives and Challenges. Estonian National Defence College (ENDC) Proceedings, toim. Alar Kilp, Andres Saumets. University of Tartu, Tartu.

Wilhelm Lettenbauer 1961. Moskau das dritte Rom. Zur Geschichte einer politischen Theorie. Verlag Anton Pustet, München.

Aleksandr Iustinovič Malein & Oleg Fedorovič Kudrjavcev 1997. Pavel Jovij. Kniga o posol'stve Vasilija, velikogo knjazja Moskovskogo, k pape Klimentu VII, in: Rossiya v pervoj polovine XVI v.: vzgljad iz Evropy. Koostanud Oleg Fedorovič Kudrjavcev. IIA „Russkij mir“, Moskva. Lk 255-289.

Ihor Mončak 1987. Florentine Ecumenism in the Kyivan Church. The theology of ecumenism applied to the individual Church of Kyiv. S.G.S. Istituto Pio XI, Rome.

Natalia Nowakowska 2004. Poland and the Crusade in the Reign of King Jan Olbracht, 1492-1501, in: Crusading in the Fifteenth Century. Message and Impact, koostaja Norman Housley. Palgrave Macmillan, New York.

Theodore Papadopoulos 1967. Orthodox Church and Civil Authority, in: Journal of Contemporary History, Kd 2, Nr 4. Lk 201-209.

Nikolaus Paulus 1923. Geschichte des Ablasses im Mittelalter. Bd. 3, Geschichte des Ablasses am Ausgange des Mittelalters. Druck und Verlag von Ferdinand Schöningh, Paderborn.

Paul Pierling 1892. L'Italie et La Russie au XVIe Siècle. Voyages de Paoletto Centurione à Moscou. - Dmitri Guèrasimov à Rome. Gian Francisco Citus à Moscou. E. Leroux, Paris.

Paul Pierling 1906. La Russie et le Saint-Siège. Études Diplomatiques. II trükk. Plon-Nourrit, Paris.

Marshall Tillbrook Poe 2000. A People Born to Slavery. Cornell University Press, Ithaca.

Marshall Tillbrook Poe 2001. Moscow, the Third Rome: The Origins and

Transformations of a „Pivotal Moment“, in: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Kd 49. Stuttgart. Lk 412-429.

Andrzej Poppe 1976. The Political Background to the Baptism of Rus': Byzantine-Russian Relations between 986-89, in: *Dumbarton Oaks Papers*, Kd 30. Lk 195-244.

Andrzej Poppe 2007. *Christian Russia in the Making*, sarjast *Variorum Collected Studies Series*. Ashgate Publishing Limited, Aldershot.

James Cowles Prichard 1841. *Researches into the Physical History of Mankind*. Kd III. Sherwood, Gilbert, and Piper, London.

Donald E. Queller, Thomas K. Compton, Donald A. Campbell 1974. The Fourth Crusade: The Neglected Majority, in: *Speculum*, Kd 49, Nr 3. Lk 441-165.

Anti Selart 2000. Aleksander Nevski: Märkmeid ühe püha suurvürsti postuumse karjääri kohta, in: *Akadeemia*, Kd 12, Nr 1. Lk 115-148.

Anti Selart 2011. Iogann Blankenfel'd i Misjur' Munehin. K istorii Livonsko-Russkih otnošenii v 1520-e gody, in: *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, Nr 1 (9), Lk 157-170.

Elena Česlavovna Skržinskaja 1971. Barbaro i Kontarini o Rossii. K istorii italo-russkih svjazej v XV v. Akademija Nauk SSSR, Institut Istorii SSSR, Leningrad.

Elena Česlavovna Skržinskaja 2000. *Rus', Italija i Vizantija v Srednevekov'e*. Sarjast Vizantijskaja Biblioteka. Aletejja, Sankt-Peterburg.

Gaius Jackson Slosser 1929. Christian Unity. Its History and Challenge in All Communion, in *All Lands*. Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd., London.

Heinrich Stammler 1958. Russia between Byzantium and Utopia, in: *Russian Review*, Kd 17, Nr 2. Lk 94-103.

Inna Sergeevna Šarkova 1981. Rossija i Italija trgovye otnošenija XV – pervoj četverti XVIII v. Akademija Nauk SSSR, Institut Istorii SSSR, „Nauka“, Leningrad.

Matthias Thumser 2011. Antirussische Propaganda in der „Schönen Historie von wunderbaren Geschäften der Herren zu Livland mit den Russen und Tataren“, in: *Geschichtsschreibung im mittelalterlichen Livland*. Kd 18 sarjast *Schriften der Baltischen Historischen Kommission*. Toimetaja Matthias Thumser. LIT Verlag, Berlin. Lk 133-153.

Léon Tretjakewitsch 1990. Bishop Michel d'Herbigny SJ and Russia. A Pre-Ecumenical Approach to Christian Unity. Neue Folge, Band 39. Augustinus-Verlag,

Würzburg.

Vladimir Vodov 1999. Novgorod i Florentijskaja Unija, in: Vostočnaja Evropa v istoričeskoj retrospektive. K 80-letiju. Koostaja V. T. Pašuto, toimetanud Tat'jana N. Džakson, Elena Mel'nikova. Moskau. Lk 42-46.

Evelyn Welch 2007. Between Italy and Moscow: cultural crossroads and the culture of exchange, in: Forging European Identities, 1400-1700, sarjast Cultural Exchange in Early Modern Europe, koostaja Herman Roodenburg. Cambridge University Press, Cambridge. Lk 59-99.

Thomas Wünsch 2008. Das Römische Modell einer Kirchenunion mit der Orthodoxie und sein Architekt, Johannes Sacranus von Auschwitz/Oświęcim (1443-1527), in: Roczniki Historyczne. Rocznik LXXIV. Lk 83-113.

Lisad

Lisa 1. Allikapublikatsioon Ioann' Grigorovič'i koostatud teoses „Perepiska Pap' s' Rossijskimi Gosudarjami v' XVI^m veke, najdennaja Meždu Rukopisjami, v' Rimskoj Barberinievoj Biblioteke“, Pri Imperatorskoj Akademii Nauk', Sankt Peterburg', 1834, Lk 7-15.

Clemens Papa VII, Basilio, Duci Moscoviae et caet.

Dilecte fili! Locutus est nobis Paulus Centurio, Civis Genuensis, de Nobilitate Tua plurimum, eaque narravit, quae partim antea noveramus, partim quae nosse magnopere desiderabamus. Nam eximiam virutem Tuam, et in omnibus rebus magnitudinem animi splendoremque, dignum tanti Principis gloria habeamus nos jampridem cognitum. Quod vero, ut ipse Paulus nobis retulit, optima mente et voluntate erga Rempublicam Christianam, et sanctam hanc sedem Apostolicam esses, aliqua emque inter nos conjunctionem arctioris amicitiae et benevolentiae, quam nos omni affecti cupimu, Tu quoque non aspernatus esses, hoc nobis audire et cognoscere supra omnia fuit jucundissimum, praesertim cum memores apprime simus, quam erga Te amicam et benevolam semper gessimus voluntatem.

Nam et tempore fere Alexandri VI, Praedecessoris nostri, cum Tui Legati componendarum, ut tunc audiebamus, rerum causa, in Urbe Roma versarentur, magnum dolorem accepimus, nihil fuisse conclusum; et deinde piae memoriae Leone X, Praedecessore et fratre patruele nostro, universalem Ecclesiam regente (cum aliquantum apud illum auctoritate valeremus), recordamur cum magna spe et laetitia nostra, non semel ab eo ad Te amicissime atque humanissime scriptum fuisse. Quo etiam tempore idem Paulus, ipsius Leonis litteris, in sui commendationem ad Te allatis, multa se a liberalitate Tua consecutum fuisse affirmat.

Sed hoc sanctum amoris et amicitiae foedus, quod Tibi cum Apostolica sede intercedere, optavimus semper, si Summus et Omnipotens Deus tribueret nobis, ut nos ipsi Tecum, ad ipsius Dei honorem, et communem utriusque nostrum voluptatem faceremus; profecto tanto divinitus beneficio nos affectos arbitraremur, quo majus ullum vix

desiderare possumus; Tibi vero, et benignitati Tuae, si Te nobis promptum et facilem praeberes, perpetuam gratiam deberemus.

Cum igitur nobis Paulus affirmaret, se iterum ad Nobilitatem Tuam velle reverti, has omnino ad Te Litteras dare decrevimus, quas sive per manus ipsius Pauli, sive alterius cujusvis accepturus esses, quod propter longinquitatem itinerum et viae discrimina, unius hominis salus saepe periclitari potest. Hortamur, et oramus Nobilitatem Tuam ut amico animo et benigna mente legas et percipias, nostrasque preces et promissiones ita ad animum Tuum propitia voluntate sinas pervenire, si ex vero amoris affectu, et ex nostra paterna erga Te mente et charitate procedere videbuntur.

Nos, fili charissime, ita amavimus semper Nobilitatem Tuam, propter virtutes, famam animique praetantiam, ut nihil ardentius optaremus, quam Te esse in communi sententia nobiscum, cum reliquo Christianitatis corpore, et praesertim cum sede Apostolica omnibus rebus unanimum atque conjunctum. Quod adhuc factum non est, superiorum temporum, ut potuimus intelligere, culpa. Nunc vero nobis, divino admirabili beneficio sedem Petri obtinentibus, quid causae esse debet, cur Tu nobis, amicitiam et societatem Tuam sitientibus, non pari amoris studio respondeas, ac tanto desiderio nostro humanitatem Tuam accomodes?

Nostra dignitas ejusmodi est, et ita in excelso posita, ut multi, pares Tui, maximum illi honorem habere soliti sint. Sed nos, qui vere Christi Vicarius esse cupimus, a quo, humilitatis exemplo in Sacris sumus eruditi, omnem nostram dignitatem non in expectando, ut rogemur, sed in rogando et precando ponimus, si modo nostra deprecatio summo Deo accepta sit, illis ipsis, quos rogamus, utilis est et honorifica.

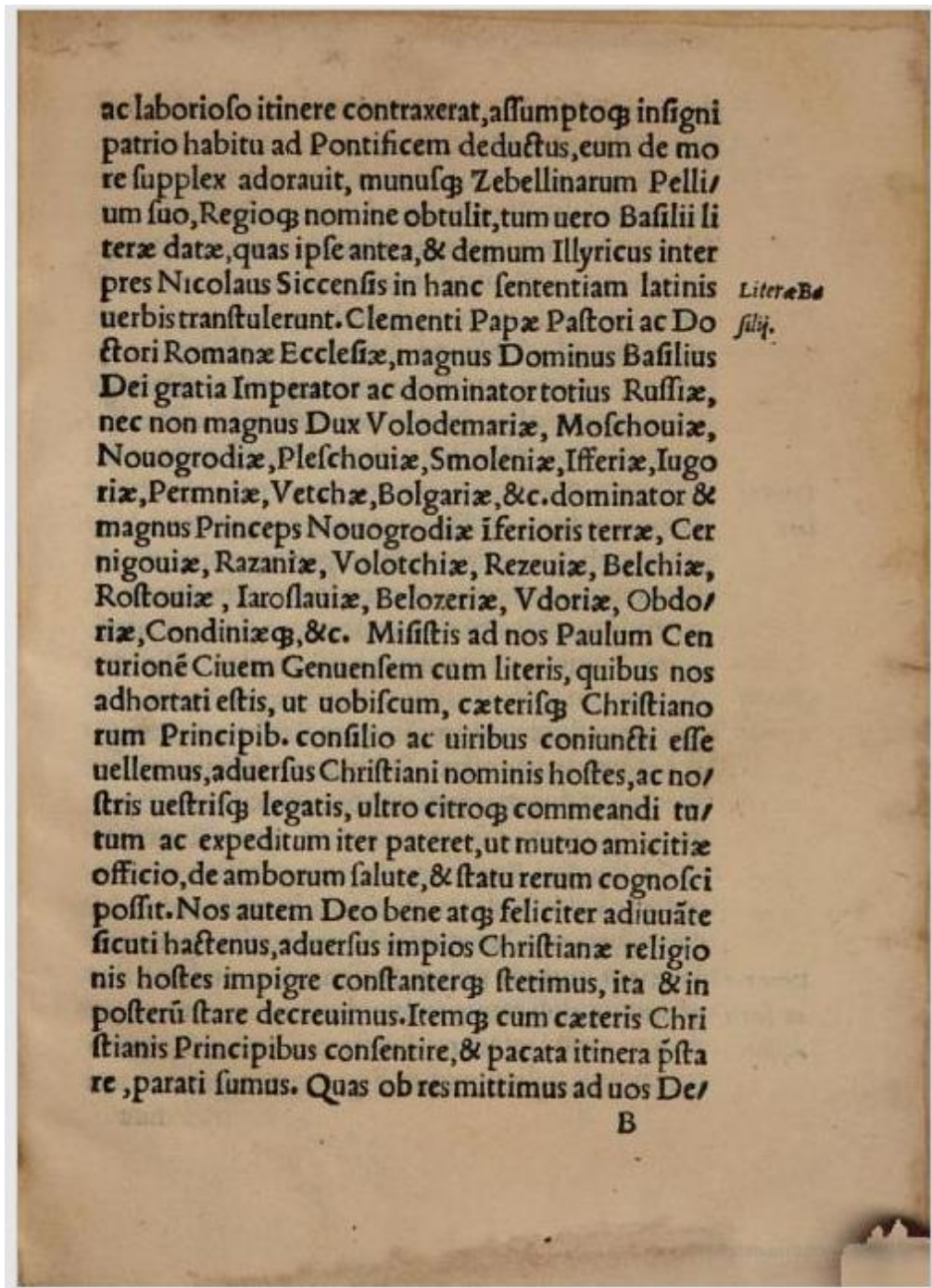
Hoc igitur animo petimus a Te, fili charissime, ut quo nos conjunctionem Tuam appetimus desiderio, simili Tu voluntate Te nobis affectum praebeas, in foedere et amicitia aequalem et tamquam fratrem, in amore filium, sicut nos Te paterna charitate desideramus amplecti. Quod si, Deo mentem Tuam recte inspirante, nobiscum et cum sancta sede hac unanimis esse institueris, et sive per nuncium Tuum, hominem a Te delectum, cui confidere possimus, sive alia quapiam via et ratione, de Tua optima erga nos mente et parata nostris desideriis voluntate nos certiores effeceris; intelliges, et re ipsa experire, nos tantam gerere Tui honoris et Tuae amplificandae dignitatis curam, ut nunquam Te poeniteat cogitationem, in hoc consilium jucundae nobiscum amicitiae et

conjunctionis venisse, sicut supra dictus Paulus, aut pro eo aliquis alter Tecum copiosius loquetur. Cui fidem in his habere, eumque Tua gratia et benignitate prosequi non gravaberis.

Datum Romae, die vigesima quinta Maji, anno Domini millesimo quingentesimo vigesimo quarto, Pontificatus nostri anno primo.

Lisa 2. Allikapublikatsioon Paolo Giovio teoses „Novocomensis libellus de legatione Basilii magni Principis Moschoviae ad Clemente VII“, Roma, 1525, Lk B-B i. Digiteerinud Google Books.

*Demetrii
laus.*

*Demetri-
us sacris
adjuvit.*

metrium Erasmium, nostrum hominem cum hac no-
stra epistola, Paulumq; Centurionem remittimus.
Demetrium autem celeriter remittetis, eumq; inco-
lumem & inuiolatum usq; ad fines nostros esse iu-
bebitis. Idem nos quoq; præstabimus si cum Deme-
trio legatum uestrum mittetis, ut sermone ac literis
certiores de rebus administrandis reddamur, sic, ut
perspectis Christianorum omnium uoluntatibus,
nos etiã optima consilia capere ualeamus. Datum
in Dominio nostro in ciuitate nostra Moschouia
anno ab initio Mundi Septimo Millesimo tricesi-
mo, tertio Aprilis. Cæterum Demetrius uti est hu-
manarum rerum, & sacrarum præsertim literarum
ualde peritus, occultiora de magnis negotiis man-
data habere uidetur, quæ mox cum priuatis con-
gressibus expositurũ speramus, nam a febre in quã
ex cœli mutatione inciderat, pristinas uires & nati-
uum uultus ruborem recuperauit, ita ut Pontificiis
sacris quæ in honorem diuorum Cosmæ & Damia-
ni, solenni apparatu, musicisq; concentibus confe-
cta sunt, sexagenarius senex, & cum uoluptate qui-
dem astiterit, & in senatum uenerit, quum Campegi-
us Cardinalis a Pannonica legatione tum primum
rediens, a Põtifice omnibusq; Aulæ ordinibus exci-
peretur, quin & sacrosancta Urbis templa & Roma-
næ magnitudinis ruinas, Priscorumq; operum de-
ploranda cadauera mirabundus inuiderit, ita ut cre-
damus eũ propediẽ explicatis mandatis, cũ legato
Pontificio Epõ Scarense, dignisq; acceptis a Ponti-
fice

Lisa 3. Allikapublikatsioon Joseph Fiedleri töös „Ein Versuch der Vereinigung der russischen mit der römischen Kirche im sechszehnten Jahrhunderte“, in: Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe, Bd. 40, Wien, 1862, Lk 75-76.

Litterae Magni Moscovitarum Ducis Basilij ad Clementem Papam VII.

Beatissimo in Christo Patri ac Dno Domino Clementj Diuina providentia Sacrosanctae Romanae Ecclesiae pastori.

Basilius Diuina fauente Clementia Imperator Vniuersorum Rhutenorum Magnus Dux et Princeps Volodimeriae, Moscouiae, Nouogradiae, Ploscoviae, Smolentiae, Iferiae, Ingariae, Permiae, Bolgariae. Dominator et Magnus Princeps Inferioris Novogradiae, Cernigouiae, Raslauiae, Volothiae, Rostouiae, Jaroslauiae, Belloseriae, Vdoriae, Obdoriae et Candiniae etc.

Beatissime Pater

Misistis nobis *Paulum Ciuem Genuensem* cum literis quibus nos vti vobiscum et alijs Principibus Christianis in Causa Religionis conuenire, adeoque nostram opem aduersus Christiani nominis hostes ferre velimus monetis atque hortamini, significantes quod Legatis nostris via et accessus vbique tutus esse debeat, vt tandem his medijs interuenientibus seiri possit, qua ratione haec causa ad ineundam perpetuam inter nos vnionem necessitudinem et amiticiam suscipienda esset: Quae nobis summopere placent.

Proinde hisce literis dilectum ac fidelem nostrum *Erasmium* ad vos destinauimus, remittentes etiam vna paulum illum Genuensem praecamurque vt nobis Demetrium quam primum remittatis, efficientes quo sine periculo tutus in nostras ditiones redire possit. Idem et nos si quando Vestros legatos vna cum ipso miseritis praestabimur, vt ita tam familiari colloquio, quam scriptis admoneamur, quomodo ac via hoc negocium commode et suscipi tractari ac confiei possit, ita vt si ex hoc vnanimem omnium christianorum sententiam deprehenderimus: et nos quid amplius factum opus sit statuere et cum reliquis Christianis Principibus conuenire possimus, interim vero mediante diuino auxilio veluti hactenus fecimus aduersus infideles ac christiani nominis hostes strenue dimicabimus. Datum in nostro Dominio et Ciuitate Moscouia anno ab Exordio Mundi 7030. Tercia die Mensis Aprilis etc.

Lisa 4. Allikapublikatsioon Ioann' Grigorovič'i koostatud teoses „Perepiska Pap' s' Rossijskimi Gosudarjami v' XVI^m veke, najdennaja Meždu Rukopisjami, v' Rimskoj Barberinievoj Biblioteke“, Pri Imperatorskoj Akademii Nauk', Sankt Peterburg', 1834, Lk 19-21.

Clementi Papae, Pastori ac Doctori Romanae Ecclesiae.

Magnus Dux Basilius, Dei gratia Imperator ac Dominator totius Russiae, nec non Magnus Dux Woldomeriae, Moscoviae, Novogradiae, Plescoviae, Smolensciae, Tferiae, Jugoriae, Permiae, Wiatkiae, Bulgariae et caet., Dominator et Magnus Princeps Novogradiae inferioris terrae, Cernigoviae, Rasaniae, Wolothiae, Rzeviae, Belchia, Rostoviae, Jaroslaviae, Belozeriae, Udoriae, Obdoriae Condinaeque.

Misistis ad Nos Paulum Centurionem, Genuensem civem, cum litteris. In litteris autem vestris scripsistis Nobis, ut Nos vobiscum, etiam cum aliis Christianorum Principibus vellemus esse in unitate contra infideles, et ut homines nostri possent inter Nos ex utraque parte transire, causa videndi incolumitatem Nostram. Nos autem, Dei voluntate, sicut in antea pro Christianitate contra infideles stetimus, et in praesentiarum contra infideles stamus, et in futurum cum Dei voluntate pro Christianitate volumus stare, prout misericors Deus Nos adjuvabit. Vobiscum vero, etiam cum ceteris Principibus Christianorum in unitate contra infideles volumus esse, ac etiam ut homines Nostri ex utraque parte inter Nos possint transire, causa videndi incolumitatem nostram.

Misimus ergo nunc ad vos Demetrium Erasmi, Nostrum hominem, cum hac Nostra praesenti epistola, una cum Paulo, ut vos istum Nostrum hominem, Demetrium, absque mora ad Nos remittatis, ac etiam eundem Nostrum hominem mandetis comitari usque ad confinia Nostra, ut possit sospes ad Nostra confinia pervenire. Nec non si volueritis una cum eo vestrum hominem ad Me mittere; tunc mittatis ad Nos vestrum hominem, et per ipsum dignemini Nos certiores reddere de illis, quae apud vos statuistis: quomodo vobis Nobiscum et ceteri Christianorum Principes contra infideles vultis esse. Hoc autem Nobis per vestrum hominem notum faciatis, quod apud vos decrevistis, etiam per scripta. Datum in Dominio Nostro, in civitate Nostra Moschoviae, anno VII millesimo trigesimo tertio, mense Aprili.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Riivo Mölter (sünnikuupäev 08.11.1989),

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

Paavstlik vaade kirikuunioonile Venemaaga (1450-1550),

mille juhendaja on prof. Anti Selart

- 1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
- 1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 10.05.2013